

Neuengamme MAGAZINE

Een uitgave van

Stichting
VRIENDENKRING
NEUENGAMME

UND
KZ-HAFTLINGEN
DIE IM LAGER SANDBOSTEL
GELITTEN HABEN
GES

Sanktbräuterei
Rosenburg
(Wismar)

AMICALE
NEUENGAMME
KZ-NEUENGAMME

Stichting
Vriendenkring
Neuengamme

Voor hen die vielen

Stichting
Vriendenkring
Neuengamme

**EXTRA DIK
HERDENKINGS-
SPECIAL**

juli 2025

INHOUDSOPGAVE

Colofon voorpagina en inhoudsopgave	2
Van de voorzitter	3
Verslag Reis Neuengamme mei 2025	4
Mijn verblijf in KZ Neuengamme	12
Een leven in het teken van verzet	22
Proefkonijnen van de nazi's	25
Verzet en broederliefde	44
Het leven van Louis Hofmann	64
Agenda en activiteiten	73
Boekbespreking Jules Schelvis	76
Toespraak 4 mei Ohlsdorf	78
Colofon achterpagina	79
Gedicht 'Eenmaal'	80

COLOFON

Het Neuengamme Magazine is een uitgave van
STICHTING VRIENDENKRING NEUENGAMME

Erevoorzitters:
Joop van Vonderen †
Afko Schoonbeek
Martine Letterie

Voorzitter:
Henk Vlieger
Oltmansstraat 26
3842 ZX Harderwijk
henk.vlieger@vriendenkringneuengamme.nl

Secretaris en archiefbeheer:
Pieter Dekker
Akkerweg 20
8077 SJ Hulshorst
secretariaat@vriendenkringneuengamme.nl

Penningmeester:
Renzo de Muijnck
penningmeester@vriendenkringneuengamme.nl
Bankrekening IBAN : NL98 RBRB 0850 0887 12
t.n.v. Stichting Vriendenkring Neuengamme

Algemeen bestuurslid:
Karin van Steeg
karinvansteeg@vriendenkringneuengamme.nl
Helga Fredriksen
helga.fredriksen@vriendenkringneuengamme.nl

Contactpersoon nabestaanden:
Pieter Dekker
nabestaanden@vriendenkringneuengamme.nl

Redactie Magazine:
Henk Vlieger
magazine@vriendenkringneuengamme.nl

Correctie Magazine:
Maatje Meulmeester-van den Bosch

Website
www.vriendenkringneuengamme.nl

Vormgeving en druk:
Verloop, Alblasserdam
www.verloop.nl

Bericht van de penningmeester:

Wilt u bij het overmaken van de donatie in de omschrijving het kenmerk vermelden? Dit is een F met daarna een nummer (u vindt dit op de factuur). Hiermee kunnen wij de betaling sneller terugvinden.

Foto voorpagina:

Kransen bij het monument in Sandbostel
(foto Karin van Steeg)

VAN DE VOORZITTER

De oplettende Vriend, en daar zijn er veel van binnen de Vriendenkring, heeft het natuurlijk allang gemerkt: een zomereditie van het Magazine. En dan ook nog een heel speciaal, extra dik, herdenkingsnummer.

We wilden als bestuur dit herdenkingsjaar niet zomaar laten passeren. Daarom een extra zomereditie van ons Magazine met vertrouwde onderdelen, maar ook met speciale artikelen en essays die het lezen meer dan waard zijn.

Ik wil hier wijzen op de artikelen over de familie Mobach en de broertjes Edo en Lex Hornemann, beide geschreven door Karin van Steeg. Tevens vindt u in dit Magazine de getuigenis van Johannes Paulus Lokker, een uniek verhaal, beschikbaar gesteld door zijn zoon Ton. Aanvullend een tweetal levensbeschrijvingen over Karel van Hartingsvelt en Louis Hofmann, een boekbespreking over Sobiborgetuige Jules Schelvis en een uitgebreid verslag van de laatste meireis naar Neuengamme. We weten zeker dat we onze Vrienden met deze extra editie een groot plezier doen. Veel leesplezier toegewenst.

De oplettende lezer heeft ondertussen al meer nieuws opgemerkt. Waar op deze plek in de voorjaarseditie nog 'A Priori' bovenaan de pagina stond, staat er nu weer het vertrouwde 'Van de voorzitter'. Ik kan u melden dat ik akkoord ben gegaan met het verzoek van de andere bestuursleden om voorzitter te worden van de Vriendenkring Neuengamme. Het was een verzoek waar ik best wel even over nagedacht heb, maar waar ik uiteindelijk positief op heb geantwoord. Het is me een eer en genoeg om voorzitter te mogen zijn van deze mooie Vriendenkring. Ik hoop u binnenkort bij gelegenheid te mogen ontmoeten.

Er is meer nieuws te melden. Op het moment dat ik dit schrijf is namelijk de nieuwe website vrijwel gereed. De oude was technisch verouderd en kwam qua kleurstelling wat somber over. We hebben dus opdracht gegeven om een nieuwe website te laten ontwikkelen, die technisch weer helemaal bij de tijd is, een prettige 'look-and-feel' heeft en, niet onbelangrijk,

een heldere strakke uitstraling heeft. Wanneer u dit leest, is de nieuwe website voor eenieder te ervaren.

Ook nieuw is het logo van de Vriendenkring. Van het oude konden we in ons archief niet eens meer de originele bestanden vinden, dus het werd tijd voor een nieuw. En met de stap naar een nieuwe website was het voor ons logisch om ook een nieuw logo te laten ontwerpen: stilistisch strak, maar toch herkenbaar. U vindt dat nieuwe logo, het visitekaartje van de Vriendenkring, op de voorpagina. We weten zeker dat we hiermee onze herkenbaarheid vergroten.

Als bestuur vinden we het van belang om te bewaren en te bewaken hetgeen we als Vriendenkring belangrijk vinden. Ik denk hierbij aan onze geschiedenis, identiteit en doelstelling. Tegelijkertijd is het belangrijk dat we ons voortdurend aanpassen aan de veranderende wereld, dat we ons vernieuwen. We moeten het belang en de kracht van vernieuwing dus niet onderschatten, zonder onze inhoudelijke missie uit het oog te verliezen. Ik wil afsluiten met een citaat van Joop van den Ende, theaterproducent en ondernemer, die in 2019 tijdens een editie van Quote Talks zijn visie deelde op het belang van vernieuwing in de culturele sector: 'Vernieuwing is de motor van creativiteit; zonder vernieuwing stagneert de kunst'. Ik denk dat dit niet alleen voor de culturele sector geldt, maar ook voor ons.

Henk Vlieger

voorzitter

Reisverslag Neuengamme

2 T/M 5 MEI 2025

Helga Fredriksen

KZ-Gedenkstätte Neuengamme

Op 2 mei 2025 vertrokken wij met de bus vanuit Putten naar het voormalig concentratiekamp Neuengamme.

Onderweg konden wij vanaf de snelweg het voormalige kamp Meppen-Versen zien liggen. Dit is was eerst een krijgsgevangenenkamp en daarna een concentratiekamp ten tijde van de Tweede Wereldoorlog.

Halverwege de ochtend hadden wij een koffiepauze om vervolgens omstreeks 14.00 uur

aan te komen bij voormalig concentratiekamp Neuengamme.

Hier liepen we al snel naar de barak waar twintig Joodse kinderen werden 'opgesloten' en later medische experimenten op zijn uitgevoerd. Twee van deze kinderen waren Nederlandse jongens, die uit Eindhoven kwamen. Karin van Steeg heeft bij de barak een mooi gedicht voorgelezen en vertelde in het kort wat er zich bij deze barak heeft afgespeeld. Hierna heeft Pieter Dekker een rondleiding gegeven over een deel van het kampterrein en het museum werd bezocht.

Aan het einde van de middag zijn wij met het gehele gezelschap naar het H4-hotel te Hamburg gegaan om daar de avondmaaltijd gezamenlijk te nuttigen. Het was een indrukwekkende eerste dag.

Op zaterdag kwamen de medereizigers die in het H4-hotel logeerden, met de taxi naar hotel Pünjer, vanwaar wij vertrokken naar Neustadt, om de herdenking van het bombardement op de gevangenschepen in de Lübeckerbocht, tachtig jaar geleden, bij te wonen. Martine Letterie, voorzitter van de Amicale Internationale KZ Neuengamme (AIN), de minister van Sles-

Maaltijd in H4-hotel

Bij het monument in Neustadt hebben Renger van Beek en Yvonne Können-Mobach namens de Vriendenkring bloemen gelegd.

wijk-Holstein en de burgemeester van Neustadt in Holstein hebben een toespraak gehouden, evenals Nieves Cajal, een nicht van de broers Miguel en Jesús Santos. Miguel is naar de haven van Lübeck gebracht en is daar gestorven. Jesús is op een dodenmars naar het kamp Sandbostel gestuurd, lijdend aan tuberculose. Na de bevrijding is hij overgebracht naar het ziekenhuis, waar hij op 32-jarige leeftijd overleed, toen de oorlog al meer dan een maand voorbij was.

Bij het monument in Neustadt hebben Renger van Beek en Yvonne Können-Mobach namens de Vriendenkring bloemen gelegd.

Ook zijn er na de herdenking door familieleden posters neergelegd van Nederlandse slachtoffers van de ramp met de Cap Arcona. Begin van de middag zijn de directe nabestaanden op een boot naar de exacte coördinaten gevaren waar deze ramp heeft plaatsgevonden. Tijdens een intieme herdenking op het water hebben zij hun familieleden mogen herdenken.

De achtergebleven medereizigers konden Neustadt verkennen, waar menig reisgenoot van een drankje of lunch heeft genoten, o.a. bij Klüvers Brauhaus, waar je erg goed kon eten.

Na de lunch zijn wij weer op weg gegaan naar Neuengamme, nu voor de herdenkingsplechtigheid ter gelegenheid van de 80^e jaardag van het einde van de oorlog.

Er waren meerdere sprekers aanwezig, waaronder Helga Melmed, een overlevende van het concentratiekamp Neuengamme. Zij ontving een staande ovatie voor haar indrukwekkende verhaal.

Herdenking in Neustadt

Bondskanselier Olaf Scholz was aanwezig, waarvoor er een complete beveiliging rondom de Klinkerwerke was ingesteld. Van tevoren verplicht aanmelden, tot je legitimeren bij aankomst. De plechtigheid werd gevolgd door een kransleggingsceremonie bij het International Memorial. Hier hebben de heren Rien Zegers en Jan de Muijnck, beiden kinderen van slachtoffers uit Neuengamme, een krans gelegd namens de Vriendenkring.

Na de herdenking zijn wij gezamenlijk naar het Clausens Vierländer Landhaus gegaan, op uitnodiging van Neuengamme. Hier hebben we kunnen genieten van een heerlijk buffet, waarna wij weer terug naar het hotel gingen.

Zondag 4 mei: Dodenherdenking

's Morgens zijn wij gezamenlijk naar de Bullenhuser Damm gereden. Ik vertelde eerder in het verslag dat wij bij de voormalige barak van Joodse kinderen stonden waar de experimenten op hen werden uitgevoerd. Toen het einde van de oorlog in zicht kwam, zijn de kinderen weggevoerd naar de Bullenhuser Damm.

Achter deze locatie is een rozentuin ontstaan, voor de slachtoffers die hier zijn omgekomen.

Herdenking Bullenhuser Damm

Herdenking Ort der Verbundenheit

Herdenking 4 mei op Ohlsdorf

*Rechtsachter: Cornelis Tijssen, mijn overgrootvader,
de opa van mijn vader*

Linksonder: Willem van der Kraats, de zwager van 'opa'

Karin vertelde nog meer over het lot van de twintig onschuldige kinderen, waarna er door de heren Van Nieuwenhuizen en Smit een rozenstruik is geplant. Dit werd gevolgd door een indrukwekkend moment van stilte. Ten slotte hebben we de Gedenkstätte bezocht, waar de gruwelen van het gebeurde nog steeds zichtbaar en voelbaar zijn.

Na het bezoek aan de Bullenhuser Damm zijn we naar Neuengamme gereden voor de posterpresentatie van Ort der Verbundenheit. Hier werden toespraken gehouden door nabestaanden van slachtoffers.

Aan het einde van de posterpresentatie werden er ruim 30 namen van slachtoffers voorgelezen, veelal door nabestaanden. Dit was een emotioneel en indrukwekkend moment. Hierna werd er door het koor een muziekstuk gezongen met de tekst 'Peace be unto you' 'Vrede zij met u / wanneer u deze gewonde plaats verlaat'.

Aansluitend aan de posterpresentatie zijn de posters opgeplakt op de posterborden, door nabestaanden en belangstellenden.

Hierna was het tijd voor een vroeg diner in het H4-hotel. Daaropvolgend zijn wij naar de begraafplaats Ohlsdorf gereden. Hier is elk jaar een Nederlandse dodenherdenking. Henk Vlieger heeft hier namens de Vriendenkring een toespraak gehouden en na de twee minuten stilte en het Wilhelmus werden er kransen gelegd.

Heel bijzonder voor mij persoonlijk en ik denk dat ik ook voor mijn vader mag spreken, is dat wij gezamenlijk de krans hier mochten leggen, namens de Vriendenkring. Mijn opa en diens zwager (van mijn vaders kant) liggen op het ereveld schuin achter elkaar begraven. Om op deze plek gezamenlijk te mogen staan, vond ik indrukwekkend, bijzonder en ook erg emotioneel. Als ik kijk naar opa, vader en mijzelf: er waren op dat moment drie generaties met elkaar verbonden.

Herdenking in Neustadt

Wat mij opviel was, alsof het zo moest zijn dat het voorafgaand en na de herdenking aan het regenen was. Tijdens de herdenking was het droog, stil en vredig op de begraafplaats. Na de herdenking zijn wij weer teruggekeerd naar onze hotels voor de laatste nacht.

*‘Peace be unto you’ ‘Vrede zij met u /
wanneer u deze gewonde plaats verlaat.’*

Sandbostel

Ook in Sandbostel zijn posters achtergelaten van de slachtoffers die hier zijn geweest of onderweg naar Sandbostel zijn overleden.

Maandag 5 mei, de laatste dag.

Na het laatste ontbijt in het hotel, hebben wij onze koffers weer ingeladen en gingen we op weg naar Gedenkstätte Sandbostel. Dit was een krijgsgevangenen- en concentratiekamp ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Een klein gedeelte van dit kamp werd in april 1945 gebruikt als opvangkamp voor concentratiekampgevangenen. Tijdens de voettochten en treintransporten naar Sandbostel zijn vele doden gevallen.

We hebben een bezoek gebracht aan het museum gevolgd door een korte rondleiding over het terrein. We hebben ons bezoek afgesloten met een kranslegging bij het monument.

De broers Marsman leggen bloemen in Sandbostel

De broers Marsman hebben bij het monument namens de Vriendenkring de bloemen gelegd. Ook in Sandbostel zijn posters achtergelaten van de slachtoffers die hier zijn geweest of onderweg naar Sandbostel zijn overleden.

Na de kranslegging zijn wij op weg gegaan naar Emsbüren voor een laatste gezamenlijk diner. Omstreeks 19.00 uur waren we weer onderweg en nu naar Putten, waarvan velen nog hun weg mochten vervolgen naar hun eigen woonplaats. Dit was een indrukwekkende, emotionele en mooie reis die zich op het moment van schrijven weer volledig afspeelt. Dank aan iedereen die mee was.

Helga Fredriksen

Relaas over het verblijf in het kamp Neuengamme

(23 NOVEMBER 2024)

door H.L., tandarts te B.

De heer Ton Lokker heeft het onderstaande verhaal beschikbaar gesteld, geschreven door zijn vader Johannes Paulus Lokker. Hij is gearresteerd in Barneveld op 18 november 1944, heeft tot 19 december 1944 gevangen gezeten in de Willem III kazerne in Apeldoorn en is van daar naar Kamp Amersfoort (kampnummer 9589) gebracht. Op 2 februari 1945 op transport gegaan naar Neuengamme, waar hij op 4 februari 1945 is aangekomen. Zijn kampnummer in Neuengamme was 70782.

Na aankomst in goederenwagens wordt men in een zaal gebracht, waar eerst alle voorwerpen van waarde, zoals geld, ringen, horloges, etc. worden afgenomen. Vervolgens is de kleding aan de beurt. Alles moet worden afgegeven. Sommige groepen hebben het geluk, dat ze hun eigen schoeisel mogen behouden, doch dit geschiedt alleen doordat gebrek aan voldoende gevangenschoeisel bestaat. Ook tabak en zeep mocht men soms behouden, wanneer men 'uitgekleed' werd door een welwillende medegevangene. Geheel naakt wordt deze zaal verlaten en worden we naar de douchezaal gebracht. Op de drempel hiervan wordt men van mens tot nummer. Een metalen plaatje met een nummer erop wordt met een koordje of stalen kettinkje om de hals gelegd en gevangene no. zoveel is geboren. Dan volgen scheren en knippen van alle haar door gevangenen-coiffeurs. Vervolgens krijgen we een douche en kunnen ons afdrogen

met een doek, waarmede zich reeds minstens vijftig anderen droogden. Daarna volgt een onderzoek op luizen en worden oksels en buik ingesmeerd met een anti-luizenzalf, zodat men grondig gereinigd zijn kleding in ontvangst kan nemen. Kaal en ingezalfd ontvangt dan elke gevangene zijn kleding en schoeisel. Wat voor kleding? Merendeels votten en wel een dun overhemd, een afgedragen zomerjasje of een totaal versleten en kapotte oude soldatentuniek, waarvan de oorsprong niet is vast te stellen en een broek, meestal uit samengeraapte lappen bestaande. Naar afmetingen wordt niet gekeken en knopen ontbreken praktisch allen. Vervolgens wordt er nog een hoofddekselel toegeworpen, waarvan de maat altijd de juiste is en soms een onderbroek en een paar schoenen met houten zolen. Veel te dun gekleed, wordt buiten aangetreden en begint de eerste schrede naar de dood.

De warme douche, enkele minuten geleden, maakt u vatbaar voor koude. Zijn er een bepaald aantal aangetreden, dan wordt in militaire formatie afgemarcheerd naar de barakken, blocks geheten. Zulk een block is een houten keet, waar meestal de ramen kapot zijn en waar we moeten slapen en eten. De leiding berust bij een zg. blockoudste. Ons block kan, gerekend naar het aantal bedden, 150 personen huisvesten. Er werden er ruim 400 in ondergebracht, hetgeen betekende, dat we met drie man moesten slapen in elk eenpersoonsbed. De blockoudste was bijna steeds een Rijksduitsers, gewapend met een gumknuppel, die hij naar hartenlust gebruikte, voor wat naar zijn mening vergrijpen waren, bv. wanneer een buitenlander hem niet direct begreep.

Teruggekomen op het block is ook de gang van zaken bij het eten vermeldenswaard. Er waren in elk block ongeveer 50 stenen kommen en als de tonnen met de koolsoep werden binnengebracht, kregen 50 mensen hun portie. Lepels, vorken en messen hadden we niet. De kom moest worden leeggeslurpt. Als er aardappelen in waren, moesten die er met de handen worden uitgevist. Als men zijn schaal leeg had, en dat moest snel gebeuren, werd hij weer gevuld en een ander kon zijn portie krijgen. Wie gegeten had, werd het block uitgejaagd of geslagen. Men moest dan onder alle omstandigheden (wat het weer betreft) voor het block blijven staan tot het werk weer begon.

We stonden ongeveer half vijf op, soms vroeger en kregen dan een ontbijt bestaande uit een snede droog brood en een halve liter lauwe koffie. Ook daarna moesten wij met spoed het block verlaten en ('s winters) tot zeven uur 's morgens staan wachten tot het werk begon. Dit was vaak een ware marteling. Ik vergat te vertellen, dat een heel belangrijk ding was bedden opmaken. De papieren of jute zakken, gevuld met houtwol en bedekt met een of twee vodden van dekens, moesten met de grootste zorg worden opgemaakt. De dekens moesten er glad en strak overheen liggen. Geen knobbeltje mocht in de houtwol te voelen zijn. Dit werd

Arrestbunker

Desinfectiekamer

gecontroleerd door een lid van de Stubedienst, die direct na het opstaan langs de bedden wandelde en zonder ophouden schreeuwde: 'Baut eure Betten anständig, denn Heute Abend gibt es wieder Auszahlung', hetgeen betekende, dat als men in een bed een oneffenheid ontdekte – en dit werd gecontroleerd met een liniaal – men 's avonds rekenen kon op 25 stokslagen.

De papieren of jute zakken, gevuld met houtwol en bedekt met een of twee vodden van dekens, moesten met de grootste zorg worden opgemaakt.

Het avondbrood was het dubbele van 's morgens, waarbij vier keer per week een stukje margarine (20 gram) en soms een stukje worst of een lepel vloeibare kaas. Soms kregen we bij het avondbrood in de schil gekookte aardappelen. Dit was een traktatie. De aardappelen waren weliswaar vaak zwart van binnen of door ziekte aangetast, maar ze waren zeer welkom. En we namen ze mee in onze muts, omdat we niets anders hadden om ze in te bewaren.

Voor het morgen-appel werden we opgewekt door de muziek van het kamp. Dit was een blaasorkest van ruim 40 man, dat een rondwandeling maakte door het kamp onder het spelen van forse marsmuziek. Hierbij behoorde elke dag 'Alte Kameraden' in opdracht van de commandant. Het was een schrille tegenstelling, de vrolijke muziek enerzijds en de narigheid van het kamp met uitgemergelde mensen aan de andere kant.

De werkzaamheden waren verschillend. Men werd ingedeeld in een Kommando, met aan het hoofd een Kapo. Deze Kapo's waren vrijwel zonder uitzondering Rijksduitsers, die van de SS hun instructies kregen en even wreed waren als de blockoudsten. Dus ook op het werk was men niet vrij van de kans geslagen te worden. En dat men hierbij niet voorzichtig te werk ging, moge hieruit blijken, dat ik bv. eens twee kaakfracturen te behandelen kreeg in één week tijds. Uitgeslagen tanden was iets heel gewoons en werd bijna niet geteld. Veelal was het slaan van Kapo's of blockoudsten eenvoudig een gevolg van hun aanleg, daar de SS hiervoor bij voorkeur lieden aanwees, die behalve hun nummer ook nog een groene driehoek op de borst hadden. Dit waren B-V'ers of wel Berufs-Verbrecher, meestal Duitse zware jongens uit de onderwereld. En aan de genade van dergelijke lieden was men overgeleverd. Gelukkig waren er ook goede bij, die hart voor hun medemensen hadden en hun, als de gelegenheid zich voordeed, wat extra eten bezorgden, of het met het tempo van de werkzaamheden niet zo nauw namen. Maar nogmaals, dat was uitzondering.

Bij luchtalarm moesten we allen in de schuilkelder. We moesten dan een nauwe gang passeren en werden hier als vee samengedreven met knuppels.

De meesten sloegen met de knuppel zonder acht te slaan op de plaats waar ze sloegen en dan zo hard mogelijk.

Bij luchtalarm moesten we allen in de schuilkelder. We moesten dan een nauwe gang passeren en werden hier als vee samengedreven met knuppels. Het regende dan stokslagen en velen vroegen zich af wat gevaarlijker was, het risico van gaan in de kelder of het luchtgevaar.

Overigens heeft het kamp nooit enige last gehad van de RAF. We namen tenminste als vanzelfsprekend aan, dat die op de hoogte waren van het bestaan van het kamp. We waagden het echter nooit van onze vreugde blij te geven, wanneer de vliegtuigen over kwamen, want als een Duitser dat zou zien, was het leed niet te overzien.

In de schuilkelder waren ook werkkommando's, die daar hun dag doorbrachten met vlechtwerk. Zij waren daar in de vochtige omgeving van 's morgens zeven tot 's avonds half zeven met 's middags een uur pauze. Het was een zeer ongezond bedrijf en waartoe de gevlochten lopers etc. dienden, is mij nooit duidelijk geworden. Andere bezigheden waren de steenbakkerij, een Gärtnerij, een reparatiewerkplaats voor duikbootmotoren, een geweerriemenfabriek, verder schoen- en kleermakerij, terreinreiniging, aardappelen schillen, keukendienst, etc. Meestal was de arbeid zwaar, of werd zwaar gemaakt door bovenmatige eisen te stellen aan het tempo. Door de ontoereikende voeding konden slechts weinigen dit volhouden en waren de meesten in enkele maanden, soms weken, van normaal mens tot muzelman getransformeerd. Neuen-

gamme stond bekend als een Ausrottungslager. Dat was het ook, zonder dat er direct veel bloed vloeide, werd er gemoord op een geraffineerde wijze. Slecht en onvoldoende voedsel en zeer hard werken waren op zichzelf al voldoende om het sterftcijfer op een abnormaal peil te brengen. De geneeskundige verzorging was slecht. Dit was niet de schuld van de gevangenen-artsen, die er werkten, doch van de wijze, waarop men hen liet werken. De vele zieken, die er waren, stelde men 's morgens om zes uur in de gelegenheid door regen en kou van het block naar het Revier (dit is het ziekenhuis) te gaan en zich daar te laten onderzoeken of wonden te laten verbinden in de Ambulanz. Het ziekenhuis was altijd overvol. Ook daar slapen de zieken met drie of vier in één bed en waren soms dankbaar als er 's nachts een stierf, die dan eenvoudig uit het bed werd gewerkt, zodat plaats vrijkwam. Het was niet gemakkelijk om te worden opgenomen. In de Ambulanz waren de artsen dus wel genoodzaakt alleen de hoogst ernstige gevallen op te nemen en de rest weer terug te zenden naar het block. Ze kregen dan wat aspirine of een ander goedkoop specialité en konden weer aan het werk, want een tussenform was er niet; men was ziek of gezond. En zo kon het gebeuren, dat patiënten met een temperatuur van 39° in de steenbakkerij aan het werk konden gaan.

In het block mocht men niet te bed liggen. Wie het waagde werd eruit geslagen, ziek of niet ziek. Als men 's morgens te ziek was om naar de Ambulanz te gaan, kon men met toestemming van de blockoudste in het block blijven wachten tot de dokter zijn ronde door het kamp deed voor degenen, die niet naar de Ambulanz konden gaan. De meesten van dezen waren zo ziek, dat opname in het Revier het enige was wat hun leven nog wat kon rekken. De meest voorkomende ziekten waren oedeem en diarree door de eenzijdige en laxerende voeding. Ik bedoel hiermede niet een beetje oedeem of een beetje diarree, doch de huid van de benen was bij deze patiënten vaak reeds gebarsten door de zwelling en de diarree dusdanig, dat de

patiënt zich niet meer staande kon houden en genezing praktisch uitgesloten was. Zulke patiënten kwamen in het Revier, waar begonnen werd hen te wassen, wat hoognodig was, daar ze daartoe de laatste tijd zelf niet meer in staat geweest waren. Vervolgens werden al hun kleren meegenomen en kregen ze soms een hemd om in te slapen, doch vaak ook niet. Ze kwamen aan in bedden waar reeds enkele anderen in lagen onder dekens, die bevuild waren door de ontlasting van de dysenterie-patiënten, op zalen waar een ondragelijke stank heerste. Ventilatie was er praktisch niet. Eén Revier werd geheel gereserveerd voor diarreepatiënten, Revier 4, en daar was de stank werkelijk ondragelijk. Op de toiletten lag de ontlasting in grote plassen op de vloer, doordat velen niet konden wachten tot een der wc's vrij was. Dit werd niet dagelijks doch meest om de andere dag gereinigd. Verlichting was er niet, dus kan men zich voorstellen, welke toestanden daar heersten. Overdag kon men dit aanzien, het was het meest droevige gezicht, dat men zich kan voorstellen: een lange rij mensen op blote voeten met een stuk hemd of deken om, uitgeteerd tot op het bot, waar alleen doordat ze zich bewogen was aan te zien, dat ze nog leefden. Volkomen vervuild en wezenloos sloften ze door de gangen. Medicamenten werden hun weliswaar verstrekt, doch meestal in ontoereikende mate en goede geneesmiddelen waren gereserveerd voor de SS. Ze hadden een dieet, doch alle patiënten hadden precies hetzelfde en dit was ontoereikend om van te leven. Het was een geraffineerde methode van uitroeijing, zonder dat hier bloed bij te pas kwam. Zo was het ook met de patiënten, die geen dieet hadden. Hun voeding was volkomen ontoereikend en als ze in het begin van hun opname nog over enige krachten beschikten, waren ze spoedig verdwenen. 's Nachts werden de lijken op de gang gelegd en wanneer men naar de toiletten ging, struikelde men vaak over de doden. Men werd spoedig zo vertrouwd met dergelijke ervaringen, dat dit niet de minste indruk meer maakte. 's Morgens werden de doden overgebracht naar de lijkenhal. Hun nummer werd van de hals genomen en

Crematorium

Crematorium

daar bleven de doden liggen tot er een behoorlijk aantal was (ongeveer 200) om dan naar het crematorium te worden gebracht om te worden verbrand. Elke avond ongeveer 5 uur kwam de SS Hauptsturmführer Schatz (tandarts te Hannover) of Hauptscharführer Wehrmann (uit Saksen) om te controleren of de doden gouden tanden of kiezen in de mond hadden. Alles wat goud was werd er uitgetrokken en de dode kreeg een stempel op het voorhoofd 'zahnärztlich geprüft' wat een verlot tot verbranden betekende.

Hoezeer de SS getracht heeft haar grofheden betreffende de doden te verbergen, moge blijken uit het volgende. Toen we 14 dagen na onze bevrijding het kamp bezochten, was het eerste wat ons opviel, dat een aantal doodskisten in de lijkenhal stond om de indruk te wekken, dat de doden in kisten werden gelegd voor hun crematie. Niets is belachelijker dan dat. De doden werden opgestapeld tot een hoogte van anderhalve meter en dan op een wagen gesmeten. Dan was een dode zelfs geen nummer meer doch eenvoudig ontbindend vlees. De tweede komedie die we zagen, was in het crematorium. Hier had de SS urnen geplaatst: deze urnen zijn nooit gebruikt, doch dit was uitsluitend propaganda. Zo hebben ze veel van hun boevenstreken trachten te verbergen.

Een voorbeeld hiervan wil ik nog noemen. Achter het ziekenhuis was de Bunker, d.w.z. de cellen voor de gestraften. Het waren pijpenladders van 1-4 meter en de ingang was een smal gangetje, dat langs de deuren van de cellen liep

en afgesloten werd door de hoofddeur. In deze bunker werden de gestraften opgehangen. Ik herinner mij hoe in februari of maart 1945 in enkele dagen tijd 62 Hollanders werden opgehangen. In het gangetje, dat toegang gaf tot de cellen, waren aan de zolder 7 balken. Degenen die opgehangen moesten worden werden in de cellen gestopt en zeven slachtoffers werden eruit gehaald. Hun handen waren op hun rug gebonden en ze werden niet gewoon opgehangen, doch kregen een touw om de nek, dit werd over een der balken geslagen en dan werd het slachtoffer omhooggetrokken, dus langzaam gewurgd. Zijn kameraden in de cellen konden zijn doodstrijd horen en zelfs aanschouwen door het kijkgaatje in de celdeur, wetende, dat zij het volgende slachtoffer waren. Bij ons bezoek aan Neuengamme, dat ik zojuist vermeldde, waren de balken om op te hangen uit het gangetje verdwenen, de muren opnieuw gewit en geschilderd en geen spoor was over van het gruwelgangetje, dat het was geweest. Degenen, die gehangen zouden worden, wisten dit van tevoren. Zij waren gearresteerd voor een of ander feit, waarvoor de SS vond, dat ze gehangen moesten worden. Men kreeg dan een band om de mouw genaaid, waarop Torsperre stond, en deze waren zeker van hun lot. Ze wisten niet wanneer. Dit kon enkele dagen duren, doch ook een halfjaar. De gruwelijke onzekerheid maakte vaak zenuwpatiënten van de Torsperre en sommigen pleegden zelfmoord, o.a. een Hollandse arts, door zich op de elektrische draad, die onder hoogspanning stond en die het kamp omringde, te werpen.

Wanneer ik alle wonderlijke toestanden zou opsommen, zou ik daar een aantal vellen over kunnen volschrijven, doch een van die wonderlijke dingen was, dat amputaties in Revier III geschiedden door een leek, die het daar geleerd had. Hij deed het goed, doch vraag niet hoeveel slachtoffers het gekost heeft.

Een afdeling van Revier IV was gereserveerd voor kinderen. Dit waren allen Joodse kinderen, waarvan de ouders waarschijnlijk in andere concentratiekampen hun einde hadden gevonden. Ze werden opvallend goed behandeld. Hun eten was behoorlijk en er waren 2 Nederlandse verplegers, speciaal voor deze patiëntjes. Het waren er ongeveer 40. Ze hadden allen tuberculose. Toen ze kwamen hadden ze dat niet, doch werden geïnfecteerd door de SS-artsen. Achter hun Revier stond een groot aantal kooien met cavia's en zo was alles bij de hand om te experimenteren. De Duitse 'Kultur' deinsde dan ook niet terug voor vivisectie op mensen. Gelukkig waren de kinderen te jong om te beseffen waar het om ging (de oudsten waren ongeveer 12 jaar) doch wanneer ze in leven gebleven zijn, zal het hun later wel duidelijk worden. Ze werden met hun beide verplegers, twee beste kerels, die alles voor de kinderen deden, in de nacht van 17 april 1945 weggevoerd. Waar ze heen gingen, weet ik niet, doch daar zij zeer bezwarende getuigen zouden kunnen zijn, vrees ik voor hun leven en dat van de 2 verplegers.

In het begin schreef ik, dat alleen door geluk iemand het kamp kon overleven. Dat is ook zo. Leefde men in de blocks en deed men de gewone werkzaamheden dan was een ijzeren constitutie nodig en een flinke dosis brutaliteit. De Russen hadden dit. Van hen stierven er slechts weinigen. Ze waren weinig gevoelig voor infecties en aten alles wat in hun vingers kwam. Uit een Nederlands dorp waren 650 mensen vertrokken, aan het eind van de oorlog nog slechts 150 in leven. Velen stierven doordat ze het kampleven niet aan konden. Begonnen met niet wassen – vervuiling – te indolent om aandacht aan eten te schenken, waarvan ande-

ren een dankbaar gebruik maakten (het recht van de sterksten). Wie geluk had een bijzondere functie te krijgen, had meer kans om erdoor te komen. Er werd gehandeld in het kamp. Alles werd omgerekend in sigaretten. Zo bracht een polshorloge wel 150 sigaretten op. Een veel voorkomend verschijnsel was homo: wanneer ze bij de SS bekend waren, kregen ze op borst en broek no. 175.

Ook waren er spionnen tussen de gevangenen. Met de onderlinge conversatie was het dus oppassen.

Ik was tandarts in het kamp en ging wekelijks naar Hamburg ter behandeling der gevangenen in de Spaldingstrasse – een Kommando van 2000 man. Ze werden gebruikt om niet ontplofte Engelse bommen op te ruimen, wat ongeveer 70 gevangenen per week kostte.

's Avonds hadden we meestal twee en een half uur luchtalarm en werden de gevangenen door een smalle gang als vee de schuilkelder ingedreven. Hierbij werden ze geschopt en geslagen, dat het een wonder was als ze het er levend afbrachten. De commandant Weber was even slecht maar liet het mishandelen meestal aan zijn collega Vikkers over. Daarna was 't appel en werd avondbrood uitgereikt. Dan kon men weer naar bed (half 1). De gevolgen bleven niet uit. Het gehele lager was muzelman en werd langzaam ausgerottet zonder dat er bloed vloeide.

De SS was niet voornemens het kamp met zijn bewoners aan de Engelsen over te laten en begon 17 april met ontruiming.

De Duitse 'Kultur' deinsde dan ook niet terug voor vivisectie op mensen. Gelukkig waren de kinderen te jong om te beseffen waar het om ging, doch wanneer ze in leven gebleven zijn, zal het hun later wel duidelijk worden.

Appelplaats met barakken op de achtergrond

Verscheidene dagen achtereen gingen grote groepen in goederenwagens van Neuengamme naar Lübeck. De groep, waar ik mee reisde, deed over dit traject van ongeveer 100 km 48 uur. Voedsel werd niet meegegeven en evenmin in Lübeck verstrekt, waar we 2 dagen in de trein bleven wachten.

Dan werden we overgebracht op de Athen, die ons verder in zee bracht naar de Cap Arcona, een passagiersschip van de Hamburg-Süd Amerika-lijn. De Athen voer diverse malen heen en weer tussen Lübeck en de Cap Arcona om alle gevangenen over te brengen.

Tenslotte was de Cap Arcona vol en werden ook de Tielbeck en daarna de Athen zelf met gevangenen volgestopt.

Op de beide laatste schepen waren tezamen ongeveer 4000 gevangenen. De Cap Arcona bergde naar schatting 6-7000 man. De ligging op deze schepen was vreselijk. Alles sloep op de ijzeren platen in de ruimen, dekens waren er veel te weinig. De luiken van de ruimen moesten blijven openstaan voor ventilatie en verlichting met als gevolg koude. In elk ruim was een hoek gereserveerd voor zieken, die hier over elkaar heen lagen. Alleen de Cap Arcona had een echt Revier. Voor de mensen in de ruimen waren een paar tonnen in het ruim gezet, die als wc dienden. In de omgeving hiervan was het onbeschrijfelijk smerig. De ruimen stonken zó, dat als men erin afdaalde, werkelijk braakneigingen ontstonden. Het voedsel was ongeveer de helft van wat er in het Lager geweest was, dus u kunt begrijpen hoe wij eraan toe waren. Tientallen stierven. De doden werden aan een touw gebonden aan armen, benen of hals of waar dat het beste uitkwam en dan uit het

ruim gehesen en bovenaan dek neergelegd. Hier bleven ze liggen tot het de moeite waard was opruiming te houden en dan werden ze overboord gesmeten. Natuurlijk zonder enig piëteit. Op een ogenblik zag ik op de Cap Arcona een stapel van 60 à 70 lijken liggen. De schepen waren niet uitgerust met Rode Kruis-emblemen, hadden de oorlogsvlag in top en waren bewaard met Flak. De drie genoemde schepen lagen enkele honderden meters van elkaar en 4 à 5 km uit de kust ter hoogte van Neustadt. Wanneer een Engels vliegtuig naderde of passeerde, werd dit prompt beschoten en met angst en beven vroegen we ons af hoe lang dit goed zou gaan. Het ging inderdaad spoedig verkeerd. Op een nacht werden we nog opgeschrikt door een paar geweldige explosies, toen 2 duikboten, die vlak bij de schepen ligplaats hadden gekozen, in de lucht vlogen. De stukken vlogen tegen de scheepswand en over het dek, doch ernstige gevolgen bleven uit. Of hier sprake was van een ongeluk of opzet zullen we maar in het midden laten.

Op 3 mei ging de Athen, die tegen de Cap Arcona lag naar Neustadt om enkele gevangenen uit het kamp Stutthof op te halen en met de 2000, die ze reeds aan boord had, over te brengen naar Denemarken. We waren hoogstens een half uur vertrokken toen de Arcona en de Tielbeck gebombardeerd werden en in minder dan geen tijd in lichterlaaie stonden. In totaal werden er van de beide schepen tussen de 3 à 400 gered. De rest is in de ruimen gestikt in de rook, verbrand of verdronken. De mensen vochten om reddingsgordels, doch het heeft geen zin deze taferelen hier te beschrijven. De SS had natuurlijk voorrang bij de boten en heeft hier-

In de omgeving hiervan was het onbeschrijfelijk smerig. De ruimen stonken zó, dat als men erin afdaalde, werkelijk braakneigingen ontstonden.

van een dankbaar gebruik gemaakt, terwijl de revolvers dienst deden om anderen uit de omgeving te houden. Intussen arriveerde de Athen in Neustadt, waar het vuur geopend werd op de vliegtuigen, die nog steeds rondcirkelden na het beschieten van de Tielbeck en de Arcona. Zij begonnen gevaarlijk boven de Athen te cirkelen, toen deze plotseling van de landzijde beschoten werd. Niemand had enig idee door wie dit geschiedde. De granaatscherven vlogen over het dek en maakten enige gewonden. In de paniek, die hierbij zelfs onder de SS ontstond, werden de gewonden aan land gebracht en toen die van het schip af waren, was het hek van de dam en stormde alles naar de scheepstrap om vaste

grond onder de voet te krijgen. In minder dan geen tijd was het merendeel aan wal en hier beleefden ze de grootste sensatie, die men zich bedenken kan, want op hetzelfde moment reden de Engelse tanks het haven-emplacment op en was de bevrijding van de rest van de gevangenen van Neuengamme, ruim 2000, een feit geworden.

Later bleek, dat de beschieting van de Athen geschiedde door de naderende tanks als antwoord op het beschieten der Engelse vliegtuigen door de Athen.

door H.L., tandarts te B.

Gang in een gerenoveerde barak in Sandbostel

Karel Johannes van Hartingsvelt (1922-1945)

EEN LEVEN IN HET TEKEN VAN VERZET

Drs. Lucas van der Hoeven

Karel werd geboren op 7 januari 1922, als enige zoon van een onderwijzer op de Rehobothschool in Werkendam. Karel werkte als radiomonteur. Na de oproep voor de 'Arbeitseinsatz' dook hij onder in de Biesbosch, ten westen van Werkendam. Dit was een ideaal gebied voor onderduikers vanwege de warwinkel van (getijden) watertjes, slikken, eilandjes met ruigten, rietgorzen, grienden en polders. Wie het gebied niet goed kende, raakte gemakkelijk verdwaald. Kenners konden ogenschijnlijk van de aardbodem verdwijnen. Zo ontliepen velen de arbeidsinzet. Zij vonden onderdak bij boeren of op één van de 'arken' die in het gebied lagen. Ook Karel van Hartingsvelt en Jan C. Sluis doken er onder en raakten bevriend.

Mogelijk maakten zij beiden deel uit van de verzetsgroep 'André'. Dat blijkt uit de aanvraag in 1963 bij het 'Centraal Afwikkelingsbureau Duitse Schade Uitkeringen' door weduwe A. van Hartingsvelt-van Driel, de moeder van Karel. In vraag 10 van dit formulier staat bondig beschreven wat Karel en Jan Sluis in de Biesbosch aan illegale activiteiten hebben ontplooid.

Zij schreef: "De overledene behoorde tot de groep 'André' Biesbosch. Was gelegerd op een woonark bij 'Krijntjes wei' ('Bakkerskil'). Voor-melde groep verzorgde parachutisten en deed een distributie-overval op den Hank (gemeente

Dussen). Door een aanval van de 'Sicherheitsdienst' (S.D.) op 16 mei '44 werd er van de groep van 6 man mijn zoon Karel en Jan Sluis gevangen genomen en geboeid weggevoerd naar het Haagse Veer. Hun boot en bezittingen werden verbrand". Na hun arrestatie werden zij overgebracht naar het hoofdkwartier van de Sicherheitsdienst in Rotterdam. Karel werd aangemeld als gevangene nummer 4647. Vervolgens werden zij beiden vanaf 1 juni 1944 geïnterneerd in KZ Amersfoort.

Hoogstwaarschijnlijk kocht de vader van Jan C. Sluis zijn zoon vrij in september 1944. Deze had

Karel van Hartingsvelt (1922-1945)

echter nooit iets over zijn zoons vriendschap met Karel vernomen en dus ook geen poging gedaan om hem tevens vrij te kopen. Jan C. Sluis heeft zich daar zijn leven lang schuldig over gevoeld.

Duitse gijzelneming in Werkendam op 16 mei 1944

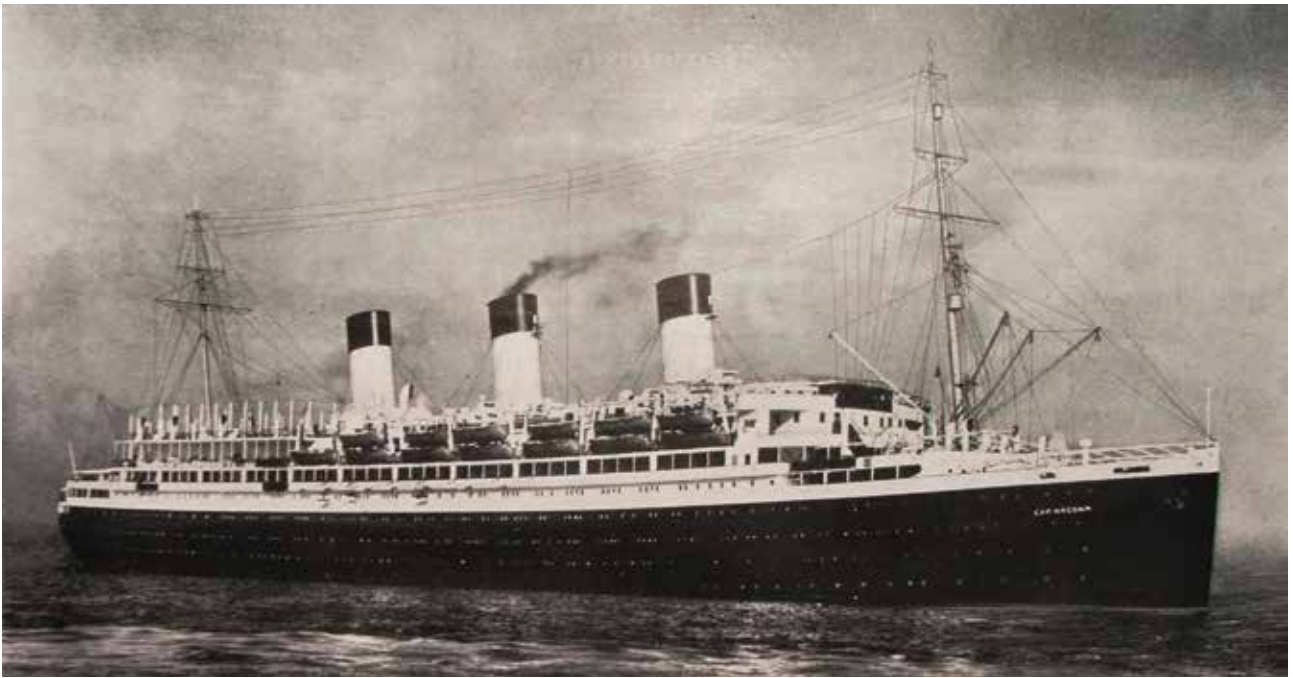
Voorafgaande aan de arrestatie van Karel en Jan vond de massale aanhouding van 589 jonge mannen in Werkendam plaats, als gevolg van een eerder fataal voorval. Op 14 april 1944 werd de 57-jarige Wouter Smit door een jeugdige Landwacht, Joop Westdijk, doodgeschoten. De bevolking was diep geraakt door deze gruwel daad. Op woensdag 19 april werd Wouter begraven. Veel burgers liepen achter zijn baar als een stil blijk van protest.

Men vroeg zich af: zal de ondergrondse iets terug doen? Het verzet accepteerde de gang van zaken niet en besloot de NSB'ers en Landwachten een waarschuwing te geven. In de nacht van 9 op 10 mei 1944 liet een knokploeg

uit Sliedrecht een groep Landwachten in de Zuid-Hollandse Biesbosch in een hinderlaag lopen. De Landwachten losten enige schoten, die door de knokploeg werden beantwoord. Tijdens dit vuurgevecht werden twee Landwachten gedood. Als vergelding werden op 11 mei in Giessendam en Hardinxveld 21 burgers opgepakt. NSB'er en Landwacht Adriaan Leeuwestein had een groot aandeel in de arrestatie van 10 van hen. Hij bleek een persoonlijke antipathie tegen deze mannen te hebben of hen de anti-Duitse houding zwaar aan te rekenen. Op 13 juni 1944 werden zij in KZ Kamp Vught geïnterneerd en daarna na KZ Amersfoort overgebracht. Allen werden op 19 september 1944 vrijgelaten.

Razzia Werkendam en Kamp Amersfoort

De arrestatie van de 21 burgers achtten de Duitsers onvoldoende als strafmaatregel. Daarom zetten zij op dinsdag 16 mei 1944 een groot-schalige vergeldingsrazzia in gang, in Sliedrecht, Giessendam, Hardinxveld, Werkendam en de Biesbosch.

Cap Arcona (1927)

Op 3 mei 1945 bestookte de Britse luchtmacht de afgemeerde schepen met raketten, waarna de 'Cap Arcona' brandend kapseisde en zonk.

Zo'n 2500 leden van de Grüne Polizei, SS en Wehrmacht werden ingezet. Zij doorzochten huizen, gebouwen, vervoermiddelen en kamden de polders uit op zoek naar mannen tussen de 18 en 26 jaar. 589 jonge mannen werden zonder enige vorm van proces meegevoerd naar het KZ Amersfoort. Ook werd er in de Biesbosch extra gepatrouilleerd, waarbij Karel en Jan werden gearresteerd. Tussen 16 mei 1944 en 6 juli 1944 stelde de SS meer dan de helft van de 589 Merwedegijzelaars in vrijheid. Dat gebeurde op verzoek van hun werkgevers, eigenaars van scheepswerven en andere metaalverwerkende bedrijven. In die 7 weken hadden de aanslagplegers zich echter nog niet gemeld. Daarop werden de overige 271 gijzelaars op 28 juni 1944 alsnog kaalgeknipt en op transport naar Duitsland gezet. Van hen overleden er in totaal 28 tussen 1944 en 1945.

Karels noodlot

Omstreeks de eerste week in juli 1944 werd Karel overgeplaatst naar concentratiekamp Vught en tewerkgesteld in de Philips-afdeling

van het KZ. Na 'Dolle Dinsdag' op 5 september 1944 ontmantelden de Duitsers dat kamp. De volgende dag transporteerden zij alle mannelijke gevangenen naar het concentratiekamp Sachsenhausen, van waaruit Karel te werk werd gesteld in het buitenkamp 'Klinker'. Daarna volgde er een gang langs vele concentratiekampen: Bergen-Belsen, Bremen-Farge, Bremen-Vörde en Neuengamme.

Dankzij G.J.A. Manders, burgemeester van Leende, vernamen Karels ouders over zijn noodlot. Na de oorlog was Karel immers als vermist opgegeven. Manders leerde Karel in Sachsenhausen kennen. Terwijl het Britse leger steeds dichterbij Neuengamme kwam, besloten de Duitsers de tienduizend gevangenen in dit kamp over te brengen naar drie schepen, die in de Lübeckerbocht voor anker lagen. Manders schreef dat hij Karel voor het laatst zag op een van deze schepen. Dat was zeer waarschijnlijk de 'Cap Arcona'.

Op 3 mei 1945 bestookte de Britse luchtmacht de afgemeerde schepen met raketten, waarna de 'Cap Arcona' brandend kapseisde en zonk. De 23-jarige Karel kwam om het leven aan boord van dit brandende schip of is in het water bezweken. Zijn ouders ontvingen het bericht over zijn dood op 6 september 1945.

Drs. Lucas van der Hoeven

Proefkonijnen van de nazi's

HET VERHAAL VAN DE EINDHOVENSE BROERTJES EDO EN LEX HORNEMANN

Samengesteld door Karin van Steeg

Op 4 mei 2025 zijn de gedenkposters van Ort der Verbundenheit van de Joodse broertjes Edo en Lex Hornemann in Neuengamme gepresenteerd en opgeplakt. Het zijn de eerste twee posters van kinderen in Neuengamme, die hun gevangenschap met de dood moesten bekopen.

Het gezin Hornemann

Op 7 februari 1900 wordt Philip Carel Hornemann, roepnaam Flip, in Vlissingen geboren. Zijn vader overlijdt als hij nog jong is en zijn moeder vertrekt met hem en zijn broer Carel naar Rotterdam. Flip gaat daar naar de middelbare school en behaalt zijn diploma. Ook behaalt hij een diploma stenografie en Engelse Handelscorrespondentie.

Na een tijdje bij zijn oom en tante in Enschede te hebben gewerkt, komt Flip halverwege de twintiger jaren terecht bij Philips in Eindhoven en gaat wonen in een pension aan de Prins Hendrikstraat. Bij Philips gaat hij, vanwege zijn talenkennis, werken op de correspondentieafdeling, waar hij geliefd is bij zijn collega's. Flip is een kleine, tengere man, rustig en in zichzelf gekeerd en ziet er altijd correct uit. Hij heeft een hoog werktempo, wat in die tijd belangrijk is en zeker niet onopgemerkt blijft.

Op 15 januari 1907 wordt in Boxtel, nog geen 30 km verwijderd van Eindhoven, Elisabeth Docters, roepnaam Bets, geboren, als jongste kind in het gezin. Net als zij, worden haar vier broertjes en twee zusjes ook in Boxtel geboren. Het vierde en vijfde kindje in het gezin, beiden jongetjes, overlijden echter kort na hun geboorte. Tussen Bets en de oudste drie kinderen zit daardoor zeven tot negen jaar leeftijdsverschil. Met haar zusje Ans scheelt zij maar anderhalf jaar. Wellicht is dat de reden dat ze zo onafscheidelijk zijn.

Op 7 mei 1912 verlaat het gezin Docters hun woonplaats Boxtel en gaat wonen in de Prins Hendrikstraat 22 in Eindhoven, tegenover het pension waar Flip Hornemann enkele jaren later gaat wonen. Het is daar dat Flip en Bets elkaar leren kennen. Bets en haar zus Ans zijn, net als Flip lid van dezelfde Joodse jongerenclub

Flip Hornemann en Bets Hornemann-Docters

en trekken geregeld met elkaar op. En hoewel iedereen denkt dat de voorkeur van Flip zal uitgaan naar Ans, die wat vlotter is, ontstaat er geleidelijk een romance tussen Flip en Bets. Midden 1927 verloven Flip en Bets zich en dit resulteert uiteindelijk in een huwelijk, dat plaatsvindt op 30 mei 1930 in Eindhoven. Het kersverse paar gaat wonen in de Staringstraat 29 in Eindhoven.

Tot aan haar huwelijk werkt Bets ook bij Philips op de psychotechnische afdeling. Vanaf haar huwelijk is ze zonder beroep en wijdt zich aan het huishouden en haar man, zoals in die tijd de algemene norm is. Ze is een energieke, aardige persoonlijkheid, die in haar huwelijk opbloeit. Het jonge paar heeft het financieel goed en dat wordt zelfs nog beter wanneer Flip later promotie maakt en gaat werken als inkoper van chemicaliën, oliën, mineralen, vetten en bedrijfskleding. Hij staat bekend als een prima kracht, die goed met mensen kan omgaan en soms wat impulsief is. Het echtpaar wordt verblijd met de geboorte van twee kinderen. Op 1 januari 1933 wordt zoon Eduard, roepnaam Edo, vernoemd naar zijn opa van vaderskant, geboren. Voor de ouders een prachtig begin van het nieuwe jaar. Ans, de zus van Bets past regelmatig op haar neefje Edo, vooral tijdens het eerste jaar van zijn leven. Elk weekend reist ze daarvoor vanuit Rotterdam naar Eindhoven, waar ze in een ziekenhuis werkt. Ruim drie jaar later, Flip en Bets zijn dan zes jaar getrouwd, wordt op 31 mei 1936 een tweede zoon geboren. Hij krijgt de naam Alexander, roepnaam Lex, vernoemd naar zijn opa van moederskant. Bets is een echte Jiddische moeder die erg zorgzaam is en een groot verantwoorde-

Alle tijd voor de kinderen tijdens de vakantie aan zee

lijkheidsgevoel heeft. Ze is ruimdenkender en komt wat vriendelijker over dan haar man. Flip leest thuis veel en zit dan rustig in zijn stoel. Met zijn twee kinderen heeft hij een goede verstandhouding. De vakanties brengt hij het liefste door aan zee. Noordwijk en Scheveningen zijn favoriet. Tijdens deze vakanties heeft Flip voldoende tijd om met zijn beide zonen door te brengen. Afgaand op bovenstaande groeien de broertjes voorspoedig op. Dit is ook het beeld dat de foto's geven, die van het gezin zijn gemaakt. De kinderen leiden een gelukkig leven met hun liefdevolle ouders in Eindhoven.

Edo is een mager en intelligent jongetje. Ernstig, verlegen en soms wat opvliegend. Zo nu en dan wordt hij door leeftijdgenoten geplaagd en beleefd. Het zijn dan zijn buurmeisje en een vriendinnetje uit zijn klas die voor hem opkomen. Later heeft hij meer een leidersrol bij kinderspelletjes. Hij beslist en de anderen luisteren. Op jonge leeftijd denkt hij al veel na over het leven. Als hij later groot is wil hij dokter worden. Lex is precies het tegenovergestelde van zijn broer. Levendig, uitgelaten en grappig, een echte clown. Niemand kan boos op hem zijn. Tijdens zijn eerste schooljaar stoort hij zich niet aan de nieuwe regels en gaat zijn eigen gang. Hij wil later kok in een hotel worden.

Elkaars maatjes

Voor een van zijn verjaardagen krijgt hij dan ook een wit schort en een koksmuts. Ondanks de grote verschillen in persoonlijkheid kunnen beide kinderen het prima met elkaar vinden. Als Edo 7 en Lex bijna 4 jaar oud is breekt de oorlog uit in Nederland. Vanaf 1941 nemen de anti-Joodse maatregelen toe. De bordjes 'VERBODEN VOOR JODEN' verschijnen overal, waardoor zij steeds meer uit het normale leven worden geweerd en geïsoleerd raken.

Ook de familie Horneman ontspringt deze dans niet, al heeft Flip nog steeds zijn goede baan bij Philips. Het feit dat Flip voor Philips werkt, geeft niet alleen financiële zekerheid, maar biedt ook bescherming tegen de maatregelen die het leven steeds voor Joden steeds onveiliger maken.

De SOBU-afdeling van Philips

Al op 24 december 1941 richt Philips een speciale werkplaats op, dat de naam SOBU krijgt, een afkorting voor 'Speciale Opdrachtenbureau'. Deze werkplaats bevindt zich in een houten barak op de binnenplaats van de fabriek en is alleen bestemd voor Joodse werknemers die bij Philips in vaste dienst zijn. Hier wordt zogenaamd 'Kriegswichtig' werk verricht, specialistisch werk dat onmisbaar zou zijn voor de Duitse oorlogsindustrie. Maar in feite is de SOBU-afdeling grotendeels een dekmantel ter bescherming van de Joodse werknemers. Philips hoopt hen met dit werk onmisbaar te maken en hiermee gedwongen ontslag en deportatie te voorkomen. Ook Flip werkt op de SOBU-afdeling. En al kan hij daar zijn werk als inkoper niet voortzetten, hij geniet als werknemer wel de bescherming van Philips en daardoor zijn gezin ook.

Vanaf mei 1942 moeten Flip, Bets en Edo verplicht de gele Jodenster zichtbaar op hun kleding

dragen. Als Lex drie weken later zijn zesde verjaardag viert, krijgt hij eveneens zijn gele ster. Het voelt voor hem als een heel bijzonder verjaardagsgeschenk en trots en vrolijk loopt hij ermee rond, zich totaal niet bewust van de betekenis en de dreiging ervan. Toch lijdt Lex erg onder de afnemende vrijheid die de oorlog oplegt, waardoor hij gaat bedplassen.

Eind 1942 volgt er voor de familie Hornemann een gedwongen verhuizing. Zij moeten hun prachtige woning in de Staringstraat onmiddellijk verlaten voor een pro-Duitse familie, van wie de vader lid is van de SD. Flip, Bets en de kinderen verhuizen op stel en sprong naar de Gagelstraat 45, zo'n twintig minuten bij hun vorige huis vandaan. Vanaf dan komen Edo en Lex niet meer zo vaak meer buiten en zijn nog meer op elkaar aangewezen.

Philips is zich er terdege van bewust dat de SOBU-afdeling zijn Joodse werknemers slechts een tijdelijke bescherming biedt. Daarom wordt er in de loop van 1942 gewerkt aan een plan om hen met hun gezinnen via Spanje te laten emigreren naar veilige landen. Terwijl er moeizame onderhandelingen worden gevoerd met de Duitse en Spaanse autoriteiten, de concernleiding in de VS en de Nederlandse regering in Londen, wordt de SOBU-groep op de emigratie voorbereid. Op 1 juli 1943 wordt echter bekend dat de emigratie van de baan is en daarmee vervliegt de hoop op een leven in een veilig land.

Op aandringen van Flip duikt Bets onder met de kinderen. Het is niet duidelijk welke reden hieraan ten grondslag ligt. Een oud SOBU-medewerker verklaart na de oorlog dat Philips iedereen adviseert om onder te duiken, nadat bekend wordt dat de beloofde emigratie naar veilige

Maar in feite is de SOBU-afdeling grotendeels een dekmantel ter bescherming van de Joodse werknemers.

Tekening van de SOBU-werkplaats. Bron: Andere tijden

landen niet doorgaat. Enkele dagen later krijgen de onderduikers dan weer de melding dat de SOBU-groep veilig kan terugkeren en dat emigratie alsnog plaats gaat vinden. Velen volgen deze raad op. Is Bets een van hen?

Mogelijk is het ook de dreiging van razzia's in Eindhoven die ervoor zorgt dat zij en de kinderen een tijdje van het toneel verdwijnen. Feit is dat zij en de kinderen onderduiken. Samen met Lex komt ze terecht op een boerderij in Aarle-Rixtel, daarbij geholpen door kapelaan Gillis Vonken, die een betrouwbare vriend zal blijken. Ook Edo komt in Aarle-Rixtel terecht, maar op een andere boerderij. Met zijn tien jaar is hij wel slim en zelfstandig, maar het moet zeker een spannende tijd voor hem zijn, zo zonder zijn familie. Vader Flip, overtuigd van de bescherming van Philips, blijft in Eindhoven en zet zijn werk voort. Hoelang Bets en de kinderen precies ondergedoken blijven is niet bekend.

Edo en Lex met hun moeder Bets

Philips geeft aan niet langer de veiligheid van de achterblijvers in Eindhoven te kunnen garanderen en is ervan overtuigd dat hen in Vught niets zal overkomen.

Op een gegeven moment keert zij met de kinderen terug naar haar man. Haar zus Ans vindt dit besluit om terug te keren naar Eindhoven niet verstandig en smeekt haar zus om ondergedoken te blijven, maar Bets besluit staat vast. Zij keert met haar beide kinderen terug naar huis. Ans blijft wel ondergedoken tot aan de bevrijding.

Flip gelooft nog altijd rotsvast in de veiligheid die Philips hem biedt. Tot op woensdag 18 augustus 1943 die veilige omgeving van de SOBU niet langer veilig blijkt te zijn. De SD omsingelt het gebouw en neemt alle Joodse werknemers gevangen. Ze worden afgevoerd naar Kamp Vught. Het nieuws van deze arrestaties doet snel de ronde in Eindhoven. Bets kan nog net afscheid nemen van haar man. Hij fluistert haar toe dat ze opnieuw moet onderduiken met de kinderen. Philips maakt echter bekend dat alle gezinsleden van de weggevoerde mannen twee dagen later, op 20 augustus 1943, klaar moeten staan om zich in Vught bij de weggevoerden te voegen. Philips geeft aan niet langer de veiligheid van de achterblijvers in Eindhoven te kunnen garanderen en is ervan overtuigd dat hen in Vught niets zal overkomen.

Zus Ans stuurt kapelaan Gilles Vonken naar Bets, om haar en de kinderen op te halen. Vonken komt meteen en raadt Bets aan opnieuw onder te duiken. Maar ook twee medewerkers van Philips bezoeken het huis in de Gagelstraat. Zij adviseren juist om naar Vught te gaan. De compleet tegenstrijdige adviezen zadelen Bets op met een enorm groot dilemma. Onderduiken of naar Kamp Vught? Er wordt zo op haar ingeprikt dat ze uiteindelijk een keuze maakt, die later desastreuze gevolgen zal hebben.

In een briefje aan haar zus Ans schrijft ze: *'Het is vrijdagmorgen 11 uur, de bus naar Vught kan elk moment komen. Ik kan geen besluit nemen. De mensen van Philips hebben op mij ingepraat, ze zijn optimistisch. Hoewel ik hun hoop niet deel, heb ik toch besloten om mee te gaan, samen met de kinderen. Ik zou de enige zijn die niet zou meegaan, hebben ze mij gezegd. Vriend Vonken heeft onwaarschijnlijk op hen ingepraat. Ik kon niet meer. Nu zal ik sterk blijven en meegaan. Flip zal verbaasd zijn als hij ons ziet. Ik ga weg. Hoe vind je dat? Maar ik kom terug.'*

Na het schrijven van dit briefje, op 20 augustus 1943, komt de Philips-bus de Gagelstraat inrijden om moeder Bets en Edo en Lex op te halen. Zij gaan op weg naar Kamp Vught waar ze al snel haar man treft die verbaasd is om haar te zien. Hij vraagt Bets waarom ze gekomen is en zegt haar dat ze onder had moeten duiken met de kinderen.

Het Philips-kommando in kamp Vught

Al in begin 1943 komt uit Berlijn een dringend verzoek aan de directie van Philips om in Kamp Vught een werkplaats in te richten, zodat gevangenen ingezet kunnen worden voor de Duitse oorlogsindustrie. Na enig aarzeling wordt besloten dit verzoek in te willigen, maar wel onder bepaalde voorwaarden. Zo wil Philips de leiding over deze werkplaats houden en bepalen welke producten daar worden gemaakt. Ze willen ook zelf bepalen welke gevangenen worden ingezet en hoeveel. De SS-kamplering stemt hiermee in en eind februari 1943 wordt in Kamp Vught de speciale werkplaats B677 ingericht, waar producten als knijpkatten en radio's worden gemaakt. Uiteindelijk zal deze werkplaats uitgroeien tot een bedrijf met 10 barakken met zo'n 40 grotere en kleinere afdelingen.

De gehele opgepakte SOBU-groep met Joodse werknemers die op 18 augustus 1943 in Vught aankomt, wordt ook in werkplaats B677 tewerkgesteld, waaronder Flip Hornemann. De gevangenen werken in een droge en warme omgeving, zonder bemoeienis van bewakers.

Elke dag krijgen zij op hun werkplek een voedzame warme maaltijd van Philips, de zogenoemde Philipprak, en mogen zij pakketjes van het thuisfront ontvangen. Bets schrijft zo nu en dan een brief aan haar zus, waarin ze haar meedeelt dat ze Flip in de tijd dat ze in Vught zijn, maar één keer hebben gezien en dat Lex toen ziek was. Ook schrijft ze haar zus dat ze steeds drie dagen in de Philipsfabriek werkt, tot 's avonds kwart over zes. De volgende drie dagen is ze dan met de kinderen in de barak. Ze laat weten dat de kinderen veel buiten spelen. De brieven vermelden het nummer 02321 en Blok 25A. Het lijkt aannemelijk dat dit het kampnummer van Bets in Vught is en dat ze in de genoemde barak verblijft met de kinderen. Ook Edo schrijft brieven naar familie of bekenden. Kennelijk ontvangen zij ook wel post. Edo schrijft op 16-04-1944 dat hij op dat moment in het ziekenhuis ligt met griep. Hij vertelt dat zij tweemaal per week les krijgen en de andere dagen spelen. Ook schrijft hij dat hij nog steeds veel leest. En verder is hij vooral nieuwsgierig naar hoe het met hen gaat. Philips probeert zoveel mogelijk Joodse vrouwen aan het werk te krijgen in de fabriek om hen te beschermen tegen deportatie. De Duitsers wordt verteld dat radiobuizen alleen gemaakt kunnen worden door vrouwen met fijne vingers, het zogenoemde fingerspitzengefühl.

Werkplaats Philips Kommando Vught

De vrouwen moeten hiervoor wel worden gekeurd. Gelukkig is de betreffende arts betrokken bij dit complot en hij kiest alleen Joodse vrouwen uit, die hiermee deportatie ontlopen.

Op 21 maart 1944 vertrekt Flip Hornemann met een grote groep Philips-Joden, allemaal mannen, naar Westerbork. Zij verblijven daar in barak 66. Het is niet precies duidelijk wat hier de reden van is. Mogelijk heeft deze groep in Westerbork tijdelijk werkzaamheden verricht. Of zijn zij wellicht in het kader van het 'judenfrei' maken van Kamp Vught gedeporteerd naar Westerbork met de bedoeling dat zij naar kampen in Oost-Europa zouden worden gebracht? Feit is dat Flip Hornemann dit lot nu bespaard blijft, want een week later, op 28 maart 1944 keert hij terug in Kamp Vught.

Maar dan gebeurt toch, waarvoor al die tijd al is gevreesd. Het gehele Philips-Kommando gaat op transport en wel naar Auschwitz dit keer. Bets, altijd opgewekt en krachtig en bezig anderen op te monteren, zegt niets meer. Ze verliest alle hoop.

Het transport met bijna 500 'Philips-Joden' vertrekt op 3 juni 1944 in veewagons naar Auschwitz. Het eerste gedeelte rijdt de trein over de betrekkelijk nieuwe spoorlijn die door gevangenen van het 'Eisenbahn Kommando' uit Vught zelf is aangelegd. Het lijkt aannemelijk dat Flip zich in een andere wagon bevindt dan Bets en de kinderen. Op 6 juni 1944 komt de trein aan. Het is D-day, het begin van de bevrijding.

Een overlevende van dit transport verklaart het volgende over de aankomst:

'Na drie lange dagen komt de trein midden in de nacht aan in Auschwitz. Urenlang staat de trein in het schijnsel van de felle lampen die het kampterrein verlichten. Er is een doordringende stank te ruiken. Tussen de kieren van de planken van de wagons door zijn vuur en rookpluimen te zien, die uit hoge schoorstenen komen. Er zijn gevangenen die denken dat ze op een plek terecht zijn gekomen waar zware industrie is gevestigd, misschien wel hoogovens.'

Pas in het ochtendlicht worden de deuren van de trein geopend, door mannen die dezelfde streepjespakken dragen als zichzelf. Ze zijn beland in Auschwitz-Birkenau.

Elke trein die aankomt in Birkenau wordt volgens een vaste procedure uitgeladen. Uitstappen, bagage op het perron achterlaten en in rijen opstellen. Eenmaal in de rij vindt een selectie plaats. Gezonde en fitte mensen die kunnen werken in de ene rij, ouderen, zieken, gehandicapten, zwangere vrouwen en kinderen in de andere rij. Deze laatste rij gaat doorgaans direct door naar de gaskamers.

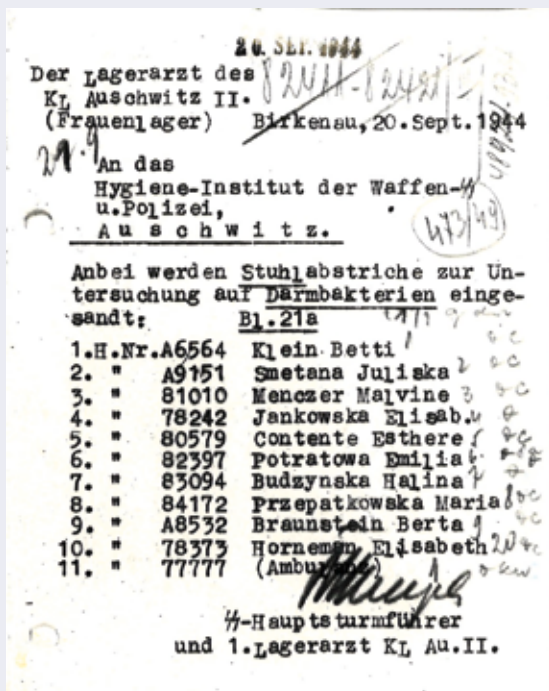
Het begin van het einde

Maar dan gebeurt er iets bijzonders. Iets wat in Birkenau niet eerder is voorgekomen en ook daarna niet nog eens zal gebeuren. De aankomst van de Philips-groep wordt opgemerkt en wordt in zijn geheel toegelaten tot het kamp, ook de ouderen en de kinderen. Mogelijk is het de Duitse toezichthouder van Philips, die hiervoor zorgt, met de bedoeling deze gespecialiseerde vakarbeiders opnieuw in te zetten voor de Duitse oorlogsindustrie.

Het gezin Hornemann blijft echter niet bij elkaar. Flip gaat naar Langen-Bielau, ook wel bekend als het Reichenbach-kamp, een Duits buitenkamp van KL Groß-Rosen en wordt daar tewerkgesteld. Ook de vrouwen blijven niet in Birkenau. Zij moeten werken in Reichenbach bij de Telefunken fabriek.

Bets en de kinderen blijven achter in Birkenau. Het is niet bekend of zij in dezelfde barak verblijven of dat de kinderen in de kinderbarak worden ondergebracht.

Eenmaal in de rij vindt een selectie plaats. Gezonde en fitte mensen die kunnen werken in de ene rij, ouderen, zieken, gehandicapten, zwangere vrouwen en kinderen in de andere rij.

Auschwitz document van Bets Hornemann

Een vrouwelijke gevangene verklaart na de oorlog dat zij in augustus of september 1944 Edo en Lex treft. Beide jongens zijn ziek. Lex is zo erg vermagerd dat zij hem in eerste instantie niet herkent. De broertjes vertellen dat hun moeder ziek is en in het 'ziekenhuis' ligt. Dit 'ziekenhuis' is feitelijk het voorportaal van de dood. Wie daar terecht komt is zo ernstig ziek, dat genezing niet meer mogelijk is.

Een document van 20 september 1944 bevestigt inderdaad de ernst van Bets' ziekte. Een kamparts van het Frauenlager van KL Auschwitz II stuurt een ontlastingstaal van haar (en van tien andere vrouwen) op aan het Hygiëne-Instituut van de Waffen-SS en Polizei, Auschwitz, om onderzoek te doen naar darmbacteriën. Haar kampnummer wordt vermeld op het document: 78373.

Bets lijdt dan vast en zeker al aan buiktyfus, een besmettelijke darmziekte die wordt veroorzaakt door bacteriën. De ziekte begint doorgaans met langzaam toenemende koorts, hoofdpijn, malaise en vage buikpijn en sufheid. Het gebrek aan hygiëne, te weinig en wellicht besmet voedsel en/of water en een onvoldoende afweer zullen ertoe hebben bijgedragen dat Bets deze ziekte heeft opgelopen. Er is voor haar geen kans op genezing en zij overlijdt. De datum van haar overlijden is onbekend. Het moet in ieder geval op of na 20 september 1944 zijn, gezien de datum op het medische document. Haar overlijdensakte, opgemaakt in 1952, vermeldt als overlijdensdatum 31 december 1944.

Edo en Lex krijgen in 1952 een overlijdensakte met dezelfde overlijdensdatum. Dit blijkt later onjuist te zijn. Hun aktes worden op 23 maart 1982 doorgehaald.

Edo en Lex, die al zoveel hebben doorstaan, zijn nu op zichzelf aangewezen in het kamp. Hun moeder is dood. Waar hun vader is, weten ze niet. Ze verblijven in de kinderbarak en dolen maar wat rond over het terrein. Na de oorlog vertelt een kind dat Auschwitz overleeft, dat Edo een opmerking maakte over een groep kinderen waarmee hij weg wil uit het kamp.

Op zekere dag moeten de broertjes en nog wat kinderen inderdaad tijdens het ochtendappel in de kinderbarak naar voren komen. Ze worden meegenomen. De andere kinderen zien hen niet meer terug. Het is niet duidelijk of ze geselecteerd zijn door volwassenen of dat de kinderen deze keuze 'vrijwillig' hebben gemaakt, na valse beloften van betere omstandigheden.

Edo en Lex komen, samen met achttien andere kinderen, terecht in Barak XI. Edo is dan elf jaar en Lex acht. In de barak is het heerlijk warm. Dat zijn ze niet meer gewend. Ze worden er liefdevol verzorgd door vier vrouwen. Er is aandacht voor hen, er wordt met hen gespeeld en de kinderen worden getroost als zij hun ouders missen. Wat zal het de kinderen goed hebben gedaan om weer even kind te kunnen zijn, al is het dan ook op deze verschrikkelijke plek.

Eind november 1944 moeten de kinderen van barak XI al hun spullen inpakken. De tien jongens en tien meisjes, in leeftijd variërend van vijf tot en met twaalf jaar, komen uit Polen, Italië, Slowakije, Frankrijk en Nederland. Ze gaan op reis en gelukkig, de vier verzorgsters gaan ook mee. De kinderen zijn opgewonden en blij barak XI te mogen verlaten en zijn ervan overtuigd op een betere plek terecht te komen. Misschien mogen ze zelfs wel naar huis.

Op 27 november komen de kinderen en hun verzorgsters echter aan in KZ Neuengamme, nabij Hamburg. Barak IVa, de eerste barak, een ziekenbarak, aan de rechterkant bij de hoofdingang, is voor hen klaargemaakt.

De plek van barak IVa in Neuengamme

Ook hier brandt de kachel en elk kind krijgt zowaar een eigen bed. De kinderen worden ingeschreven, maar de vier verzorgsters niet. Gevangene Ruth Neumann (kampnummer 6306) verklaart na de oorlog dat van de vier vrouwen er twee arts zijn, één apotheker en één verpleegster. Zij vermoedt dat de vrouwen Hongaarse Jodinnen zijn. Nadat de kinderen in barak IVa zijn ondergebracht, komen de vier verzorgsters in de Sonderbaracke van Neuengamme terecht. Dit is het kampbordeel, waar vrouwelijke gevangenen (veelal uit Ravensbrück) gedwongen worden zich te prostitueren. Het bordeel bevindt zich op een apart omheind gedeelte waarvan de ingang uit het zicht ontrokken wordt door een wachttoren. De vier vrouwen blijven daar enkele dagen om vervolgens in de Bunker te belanden. De dag daarop worden ze geëxecuteerd. Dat de vrouwen niet zijn ingeschreven in het kamp, duidt op een vooropgezet plan hen niet in leven te laten. Nu hun taak als verzorgster klaar is, is hun leven niets meer waard en worden ze gewetenloos afgedankt.

De taak van de vier verzorgsters wordt in barak IVa overgenomen door vier mannen, die ook als gevangenen in Neuengamme zijn. Twee ervan zijn Nederlands. Dirk Deutekom uit Amsterdam en Antonie Hölzel uit Den Haag (geboren in Deventer) komen op 6 juni 1944 (de dag dat familie Hornemann in Auschwitz aankomt) in Neuengamme terecht en worden als verpleger op de ziekenafdeling ingezet. De andere twee zijn Franse artsen. Professor Gabriel Florence komt op 7 juni 1944 in Neuengamme aan. Eind juli 1944 wordt ook hij op de ziekenafdeling tewerkgesteld. Na de aankomst van de twintig kinderen wordt hij belast met het bijhouden van hun medische dossiers en het uitvoeren van laboratoriumtests. Dr. René Quenouille wordt op 17 juli 1944 naar

Neuengamme gebracht waar hij de leiding krijgt over de röntgenafdeling in de ziekenboeg. Na de aankomst van de twintig kinderen krijgt hij de taak om hen medische zorg te verlenen.

Bij aankomst in Neuengamme worden de twintig kinderen medisch onderzocht en er worden röntgenfoto's van hen gemaakt. Allen blijken lichte bloedarmoede te hebben en een iets verhoogde bezinkingssnelheid, wat wijst op een lichte infectie. Verder zien de kinderen er bij aankomst goed uit en ze zijn vrolijk. Tijdens hun periode in Barak XI in Auschwitz verbeterden hun levensomstandigheden al iets en ook nu krijgen ze redelijk te eten.

Ze verblijven in een kamer aan het einde van de ziekenboeg in barak IVa, in de buurt van de kamer die door de artsen Florence en Quenouille wordt bewoond. De kinderen mogen hun kamer onder geen beding verlaten en voor andere gevangenen is de kamer van de kinderen strikt verboden terrein.

Tot nu toe lijken de omstandigheden voor de kinderen te zijn verbeterd in vergelijking met wat zij in Auschwitz hebben moeten meemaken, maar het tegendeel is waar. De twintig jonge onschuldige kinderen die onder valse voorwendselen naar Neuengamme zijn gelokt, zijn door SS-arts dr. Kurt Heißmeyer in Auschwitz 'besteld' en voor hem in Neuen-

Tot nu toe lijken de omstandigheden voor de kinderen te zijn verbeterd in vergelijking met wat zij in Auschwitz hebben moeten meemaken, maar het tegendeel is waar.

Medische experimenten op Edo en Lex

gamme 'afgeleverd' om zijn tuberculoseonderzoek mogelijk te maken. Hij is bezig met het verkrijgen van zijn hoogleraarschap, waarvoor hij onderzoek moet doen. Zijn onderzoek heeft twee aspecten: bewijzen dat als levende tuberculosebacillen bij proefpersonen worden geïnjecteerd, de bacillen als vaccin gaan functioneren en bewijzen dat raciaal inferieure mensen vatbaarder zijn voor tbc. Zijn eerdere experimenten op volwassen gevangenen leveren niets op en kunnen daarom als waardeloos worden beschouwd voor zijn onderzoek. Toch krijgt hij permissie om zijn onderzoek voort te zetten, dit keer op de twintig jonge Joodse kinderen.

Op de gedenkposter van Ort der Verbundenheit van Edo staat het volgende gedichtje:

*'Zij schreven
in onschuld hun namen
op ijs van de ramen*

*keken door mist
die bomen berijpte
met ijzige hand*

*voelden de kou
in het sombere grijs
van daarbuiten'*

De medische experimenten op de kinderen beginnen twee tot drie weken na aankomst in Neuengamme. Dr. Heißmeyer bezoekt het kamp vrij regelmatig. Hij komt gemiddeld eens in de tien dagen vanuit Berlijn om doses van een tbc-bacteriekweek toe te dienen op snijwonden in de huid van de kinderen, waarbij hij de monsters onder de huid in de incisies op de linker- of rechteronderarm of op de borstspieren van de kinderen wrijft. Heißmeyer is onwetend van het feit dat professor Florence vooraf pogingen

doet de tuberculosebacteriën te doden door ze te koken. Of deze pogingen succesvol zijn, is niet bekend. Wanneer Heißmeyer niet in Neuengamme is, voert zijn assistent dr. Alfred Trzebinski zijn opdrachten uit. Hij heeft ervaring als kamparts in Auschwitz en Majdanek.

De toediening van de tbc-bacterie veroorzaakt bijwerkingen, die na enkele dagen zichtbaar zijn in de vorm van een licht rode, gezwollen plek, daar waar de tbc-kweek is ingesmeerd. De algemene reactie is een temperatuurstijging gedurende enkele dagen, die na een week weer normaal wordt.

Na een week wordt een bijwerking waargenomen in de vorm van vergrote lymfeklieren in de oksel, het dichtst bij het gebied waar de tbc-kweek is toegepast. Elk van de kinderen krijgt met regelmatige tussenpozen opeenvolgende doses van de tbc-kweek toegediend. Na enige tijd worden de kinderen geopereerd. Ze krijgen een plaatselijke verdoving en worden geopereerd in de operatiekamer van het gevangenenziekenhuis waarbij een snee van 5 cm in de oksel van de patiënt wordt gemaakt om de lymfeklieren te verwijderen.

Tekening voorkant stripboek Proefkonijnen van de nazi's - De fatale reis van Edo en Lex Hornemann. Tekening: Frank Bierkenz (origineel iets bewerkt voor het Magazine)

Elke operatie duurt ongeveer 15 minuten, waarna de wond wordt gestelpt en verbonden. De verwijderde lymfeklieren worden in alcoholische formaline in reageerbuisjes geplaatst, die zorgvuldig worden genummerd en gemarkeerd met de voor- en achternaam van het kind. In Berlijn worden deze monsters gebruikt om nieuwe tbc-stammen te kweken, waaruit verse doses 'vaccin' worden verkregen. Elk kind wordt meerdere keren 'ingeënt' met tussenpozen van ongeveer twee weken met een 'vaccin', afkomstig van zijn eigen lymfeklier. De huidreacties van de kinderen verminderen met elke opeenvolgende injectie met het 'vaccin', maar hun aantal witte bloedlichaampjes stijgt tot 60 procent, wat veroorzaakt kan worden door infectie en/of stress. Na verloop van tijd hebben de meeste kinderen koorts, maar een aantal van hen ontwikkelt helemaal geen hoge temperatuur. Van de kinderen wordt maandelijks een röntgenfoto gemaakt. Van lieverlee zijn de lymfeklieren in de borstholte bij bijna alle kinderen in omvang toegenomen. Daaropvolgend zijn er veranderingen in de longen te zien. Terwijl deze experimenten gaande zijn, brengen volwassen gevangenen de kinderen in het geheim snoep en speelgoed. Zij zijn zeer begaan met het lot van de kinderen.

Het bovenstaand medische verslag van de experimenten op de twintig kinderen is gemaakt door dr. Kowalski, zelf gevangene in Neuengamme. De criminele experimenten die op kinderen worden uitgevoerd, zijn ook waargenomen door prof. Marcel Prenant, gevangene in Neuengamme. In zijn getuigenis voor de Britse militaire rechtbank verklaart dr. Prenant, hoogleraar vergelijkende anatomie aan de Sorbonne en Neuengamme-gevangene nr. 34190, na de oorlog dat alle medische experimenten die Heissmeyer op kinderen uitvoert strikt vertrouwelijk zijn. Dr. Florence, en dr. Quenouille, de gevangenen die op de locatie van het project werken en er verblijven, worden gewaarschuwd dat ze worden opgehangen als ze het geheim onthullen.

Behalve het medische verslag zijn er ook medische gegevens van de twintig kinderen bewaard gebleven, evenals foto's die van hen gemaakt

Terwijl deze experimenten gaande zijn, brengen volwassen gevangenen de kinderen in het geheim snoep en speelgoed. Zij zijn zeer begaan met het lot van de kinderen.

zijn tijdens de experimenten. Op de foto van een van de kinderen (Sergio de Simone uit Italië) is te zien dat zijn armpje omhoog wordt gehouden voor het maken van de foto van zijn oksel. De volwassen hand die te zien is, blijkt de hand te zijn van gevangene Antonie Hölzel, een van de mannen die de kinderen in de barak verzorgt. Zijn hand is herkend door een medegevangene vanwege de blikken ring die zichtbaar is op de foto.

Een getuige verklaart het volgende over het verblijf van de kinderen in barak IVa:
'Ik ging daar in die tijd om daar met de artsen te spreken en hoorde daar de kinderen spelen, lachen en zingen en zag ze zelfs door halfgeopende deuren. Ik heb geen enkel teken van experimenten gezien, maar de bovengenoemde artsen vertelden dat de experimenten uitgevoerd werden.

Ik weet geen details omdat de artsen met op-hanging bedreigd werden als ze er ook maar iets over zouden verraden. Het feit dat ze met de dood bedreigd werden is door dr. Quenouille drie keer herhaald. Dr. Florence vertelde dat de kinderen bij het begin volkomen gezond waren. De op hun uitgevoerde experimenten hadden te maken met tuberculose. Ik weet dat er een geheime kamer aan de kamer van de professoren verbonden was. Ik ben nooit in die kamer geweest en weet ook niet waar de ingang is. Beide professoren vertelden dat de medische experimenten daar in die geheime kamer werden uitgevoerd, maar niemand wist wat daar precies gebeurde omdat geen enkele gevangene het recht had om daarbinnen te komen.'

De school aan de Bullenhusener Damm. Bron: Museum voor het Deense verzet 1940–1945, Kopenhagen

Terwijl de medische experimenten op Edo en Lex in Barak 4a bezig zijn, is vader Flip nog in leven. In januari 1945, vlak voor de bevrijding van Auschwitz en Langen-Bielau, maakt hij deel uit van een transport naar Groß-Rosen en enkele weken later een transport naar Dachau. Volgens opgave van de Informatiedienst van het Nederlandsche Rode Kruis is Flip tijdens de reis in de trein overleden op 28 februari 1945, op een open kolenwagon bij 20 graden onder nul met slechts zijn gevangenenpak aan. Van het overlijden van zijn geliefde Bets en de verschrikkingen die zijn beide zoons ten deel vallen, heeft hij niets geweten.

De school aan de Bullenhusener Damm

In april 1945 loopt de oorlog op zijn einde. De geallieerden rukken steeds verder op. Eindhoven is al zeven maanden bevrijd. Ans, de zus van Bets, die al die tijd ondergedoken heeft gezeten, pakt het normale leven weer op, maar verkeert in grote onzekerheid over het lot van het gezin van haar zus.

Uit Berlijn komt dan het bericht dat alle sporen van de experimenten moeten worden uitgewist. Hieronder valt niet alleen de administratie, maar ook de nog levende getuigen van de oorlogsmisdaden. De kinderen en hun verzorgers moeten dus verdwijnen en wel voorgoed. In de nacht van 20 op 21 april 1945 verlaten de kinderen barak IVa, met al hun spulletjes, daarbij geholpen door Dirk Deutekom en Antonie Höl-

zel. Ook de artsen Florence en Quenouille gaan mee. Een gevangene vertelt na de oorlog hoe professor Florence afscheid neemt:

‘Hij pakte zijn weinige bezittingen in. Voordat hij de ziekenboeg verliet, schudde hij ons allemaal de hand en zei “Au revoir”, maar tegen mij zei hij zachtjes: “Ik denk niet dat we elkaar ooit nog zullen zien.”’

Dr. Alfred Trzebinski, assistent van dr. Heißmeyer in Neuengamme, haalt de kinderen en hun verzorgers van barak IVa in Neuengamme op. Hij wordt vergezeld door de SS'ers Wilhelm Dreimann, Heinrich Wiehagen en Adolf Speck. De vrachtwagen met de kinderen, hun verzorgers en enkele Sovjetgevangenen gaat op weg naar een schoolgebouw aan de Bullenhusener Damm, in het stadsdeel Rothenburgsort aan de rand van Hamburg. De vrachtwagen wordt bestuurd door de SS'er Hans Friedrich Petersen, chauffeur van het postkantoor in Neuengamme. Nadat de school een tijdje als buitenkamp van Neuengamme heeft gefungeerd, staat deze nu leeg. Het gebouw is beschadigd door bombardementen, net als de buurt eromheen. Een desolate en weinig hoopvolle omgeving. De gebeurtenissen die dan volgen laten zich niet van minuut tot minuut reconstrueren, zodat niet van alle betrokkenen precies weergegeven kan worden wanneer ze zich op welk moment op welke plek bevinden.

De kelder van de school aan de Bullenhuser Damm

De groep wordt binnengelaten door Ewald Jauch, de leider van het kamp Bullenhuser Damm en naar de kelder gebracht. Terwijl de kinderen in de kelder in de ene ruimte wachten, worden de volwassen mannen in de stookkelder opgehangen door de SS'ers Wilhelm Dreimann, Heinrich Wiehagen en Johan Frahm. Ook SS'er Arnold Strippel is aanwezig. Hij heeft de leiding over de mannen die de moorden uitvoeren.

Dan is het de beurt aan de kinderen. Ze moeten zich helemaal uitkleden. Er wordt hun verteld dat ze nu snel naar bed worden gebracht. Dr. Trzebinski geeft ze een morfine-injectie, waardoor ze erg suf worden. Sommige kinderen vallen in slaap. Is dit een daad van mededogen voor het verschrikkelijke lot dat de kinderen wacht? Of denkt Trzebinski hiermee zijn geweten te sussen?

Een eerste kind wordt meegenomen en opgehangen als 'een schilderij aan een haak'. Tijdens de naoorlogse verhoren wordt verteld dat Dreimann in ieder geval de eerste twee kinderen heeft opgehangen. Daarmee doet hij zijn naam als sadist en beul van Neuengamme alle eer aan. Ook Frahm laat zich niet onbetuigd en voert zijn taak vol overgave uit. Omdat de kinderen zo weinig wegen, sluit de lus niet. Om die reden omklemt Frahm het lichaam van het kind en zorgt er met zijn eigen lichaamsgewicht voor

dat de lus aangetrokken wordt. Jauch, Trzebinski en Strippel zijn ook direct betrokken bij het ophangen van de kinderen. De lichamen van de kinderen worden de volgende dag opgehaald en in Neuengamme gecremeerd. De sporen van de medische experimenten zijn uitgewist.

Op de gedenkposter van Ort der Verbundenheit van Lex staat het volgende gedichtje:

Onwaarschijnlijk
Onwettelijk
Oneerlijk!

Kinderen
onschuldig
in een wereld vol angst
en ondraaglijke pijn

Geen ouders
met beschermende armen
Alleen elkaar
Hulpeloos
overgeleverd aan het kwaad

In 1945 begraaft dr. Kurt Heißmeyer een blikken doos met verschillende documenten en voorwerpen in de tuin van het sanatorium van de SS in Hohenlychen, die de geallieerden niet mogen vinden. Naast privéfoto's bevat de doos

De daders. Bron: Vereinigung Kinder vom Bullenhuser Damm

de medische dossiers en foto's van de kinderen op wie hij experimenten heeft uitgevoerd.

De daders berecht

Om de daders van oorlogsmisdaden en misdaden tegen de menselijkheid te kunnen berechten, worden de Curio-Hausprocessen gehouden van 1946 tot 1948, door Britse militaire rechtbanken in het Curio-Haus in Hamburg.

De hoofdverdachten zijn nazi-daders uit concentratiekamp Neuengamme en zijn buitenkampen. Tijdens de processen worden meer dan 40 mensen, waaronder kampcommandanten, SS-leden en kampartsen voor oorlogsmisdaden en misdaden tegen de menselijkheid veroordeeld. Bij het eerste Curio-Haus proces wordt de moord op de twintig Joodse kinderen van Bullenhuser Damm behandeld.

Arnold Strippel wordt tijdens dit proces door dr. Trzebinski, Dreimann, Jauch en Frahm beschuldigd van medeplichtigheid aan de moord op de twintig kinderen. Feit is dat ze elkaar over en weer beschuldigen, maar hun eigen betrokkenheid bij de misdaden zo lang mogelijk proberen te ontkennen.

De daders:

SS-arts Kurt Heißmeyer:

Hij duikt onder in de DDR en richt, hoe afschrikwekkend dat ook klinkt, als longarts een kliniek op, met veertig bedden. In 1948 duiken er voor het eerst geruchten op over zijn verleden als kamparts in Neuengamme. Hoewel het ministerie van Staatsveiligheid hem sinds eind vijftiger jaren controleert, wordt hij pas in 1963 gearresteerd. Voormalige gevangenen, waaronder

artsen, getuigen tegen hem. Ook de door hem in een metalen kist begraven medische dossiers en foto's van de experimenten helpen mee om zijn misdaden te reconstrueren. In 1966 wordt hij tot levenslange gevangenisstraf veroordeeld wegens misdaden tegen de menselijkheid. Een jaar later, in 1967, overlijdt hij aan een hartinfarct.

Tijdens zijn proces verklaart hij het volgende, op een vraag die hem gesteld wordt:

'Ik vind niet dat kampgevangenen hetzelfde waard zijn als mensen', spreekt de 61-jarige Kurt Heißmeyer op 21 juni 1966. 'Waarom gebruikte je geen proefdieren?' is de vraag die hem gesteld wordt. 'Omdat er geen verschil is tussen proefdieren en mensen', antwoordt Heißmeyer. Hij corrigeert zichzelf: 'Tussen proefdieren en Joden.'

SS-arts Alfred Trzebinski, assistent van Heißmeyer in Neuengamme:

Na de oorlog duikt hij onder bij zijn familie, maar wordt op 1 februari 1946 gearresteerd en ter dood veroordeeld in het Curio-Hausproces. Tijdens het proces verklaart hij het volgende: *'Ik kan mijzelf niet verwijten dat ik de kinderen voor hun executie een morfine-injectie gegeven heb. Integendeel, dat was een humane daad waarvoor ik mij niet hoeft te schamen.'*

Feit is dat ze elkaar over en weer beschuldigen, maar hun eigen betrokkenheid bij de misdaden zo lang mogelijk proberen te ontkennen.

KINDEREN VAN BULLENHÜSER DAMM

EDO

steeds 13 jaar oud

Op 26-11-1944 werd Edo vanuit de kinderbarakken in Auschwitz overgebracht naar Neuengamme, samen met zijn 8-jarige broertje Lex.

PROEFCONIN VAN DE NAZIS
Onschuldig vermoord in de kelder van de school aan de Bullenhuser Damm

Plek voor verbinding en berenning

Familieleden herdenken gevangenen van het concentratiekamp Neuengamme
www.vrt-der-verbunden.nl.org

Eduard Hornemann

1945

KINDEREN VAN BULLENHÜSER DAMM

LEX

Op 26-11-1944 werd Lex vanuit de kinderbarakken in Auschwitz overgebracht naar Neuengamme, samen met zijn 11-jarige broer Edo.

Geen oeden met bescheiden amen
Alleen elkaar
Hulpeloos
overgeleverd aan het lot

Liefde
herdenkt
toezicht

Herdenking

Herdenking
Herdenking

Alexander Hornemann

1936 - 1945

STICHTING VRIENDENKRING NEUENGAMME
NOOIT VERGETEN ...!

SS'er Wilhelm Dreimann:

Hij wordt ter dood veroordeeld in het Curio-Hausproces en geëxecuteerd op 8 oktober 1946.

SS'er Arnold Strippel:

Hij duikt in 1945 onder. In 1948 komt hij terecht in een interneringskamp, waar hij door gebrek aan bewijs wordt vrijgelaten. In 1949 wordt hij tot levenslang veroordeeld voor de moord op gevangenen in Buchenwald. Strippel gaat in beroep en het vonnis wordt vernietigd.

Midden jaren 60 wordt zijn mogelijke betrokkenheid bij de moorden op Bullenhusen Damm onderzocht, maar er is onvoldoende bewijs. In 1970 wordt hij dan veroordeeld tot zes jaar gevangenisstraf, voor medeplichtigheid aan moord. Hij ontvangt een schadevergoeding van 121.500 DM voor te lang uitgezeten gevangenisstraf. In 1979 wordt het onderzoek naar zijn betrokkenheid bij de moorden op Bullenhusen Damm hervat, na een aangifte van nabestaanden van de slachtoffers.

In 1981 wordt hij opnieuw veroordeeld en krijgt drie jaar en zes maanden voor medeplichtigheid aan moord in Majdanek. Hij keert om gezondheidsredenen echter niet meer terug naar de gevangenis.

In 1983 wordt hij uiteindelijk aangeklaagd wegens moord op de twintig kinderen, hun vier verzorgers en een groep Sovjetgevangenen. Na vier jaar wordt de zaak geseponeerd omdat Strippel om gezondheidsredenen niet in staat wordt geacht terecht te staan. Hij overlijdt in 1994 in Frankfurt.

SS'er Johan Frahm:

In mei 1945 vlucht hij naar zijn familie in Kleef. Eind oktober 1945 wordt hij gearresteerd door Britse rechercheurs en ter dood veroordeeld voor de moorden op de Bullenhusen Damm in het Curio-Hausproces in 1946. Hij wordt op 11 oktober 1945 geëxecuteerd.

SS'er Ewald Jauch:

Na het einde van de oorlog vlucht hij naar Schwenningen en verbergt zich in het huis van zijn ouders, totdat de Britse militaire politie hem daar arresteert. Jauch wordt opgesloten in het interneringskamp 'Eselheide' van het Britse Rijnleger in Paderborn. In 1946 staat hij in het

De school aan de Bullenhusen Damm gaat weer dienstdoen als school. De leerlingen die er studeren weten niets van de verschrikkingen die zich in de kelder van het gebouw hebben afgespeeld.

Curio-Haus voor de Britse militaire rechtbank voor de moorden. Hij probeert vergeefs zich vrij te pleiten en wordt ter dood veroordeeld. Op 11 oktober 1946 wordt hij geëxecuteerd in de gevangenis van Hamelen, waar hij ook begraven ligt.

SS'er Adolf Speck:

Hij bewaakte de Sovjetkrijgsgevangenen samen met Wiehagen in de nacht van de misdaad. Hij verklaart in het Curio-Haus proces dat hij een van de gevangenen heeft neergeschoten omdat de gevangenen zout in zijn gezicht zouden hebben gegooid. Hij wordt in mei 1946 ter dood veroordeeld en in oktober 1946 geëxecuteerd.

SS'er Heinrich Wiehagen:

In mei 1945 is hij een van de bewakers op de schepen met gevangenen in de Lübeckerbocht, die door de geallieerden worden gebombardeerd. Hij wordt doodgeslagen door gevangenen wanneer hij op gevangenen schiet die in het water zwemmen.

SS'er Hans Friedrich Petersen:

Deze chauffeur, die de vrachtwagen bestuurt waarmee de kinderen, hun verzorgers en enkele Sovjetkrijgsgevangenen naar de Bullenhusen Damm zijn gebracht, wordt niet aangeklaagd en ook niet als getuige ondervraagd. Hij overlijdt in 1967.

Naoorlogse initiatieven

De jaren na de oorlog staan niet alleen in het teken van de processen waarbij de daders verantwoording moeten afleggen voor hun misdadige praktijken, al dan niet gevolgd door een passende straf. De school aan de Bullenhusen Damm gaat weer dienstdoen als school. De leerlingen die er studeren weten niets van

Met de groep in de rozentuin van Bullenhusser Damm

Enkel de familieleden die zijn ondergedoken of geëmigreerd, konden enige foto's bewaren als herinnering aan de kinderen.

de verschrikkingen die zich in de kelder van het gebouw hebben afgespeeld. Naar ouders, broers, zussen en andere familieleden van de slachtoffers wordt niet gezocht. Slechts enkele medegevangenen uit Neuengamme brengen jaarlijks bloemen naar de Bullenhusser Damm om hen te gedenken. Sommige familieleden van de kinderen overleven de verschrikkingen in de getto's en concentratie- en/of vernietigingskampen. Hoewel zij tientallen jaren zoeken, blijven zij in het ongewisse over wat er met de kinderen is gebeurd. Veel van deze overlevenden zijn al hun bezittingen kwijtgeraakt en dus ook hun persoonlijke herinneringen, ten gevolge van hun deportatie. Enkel de familieleden die zijn ondergedoken of geëmigreerd, konden enige foto's bewaren als herinnering aan de kinderen.

Journalist Günther Schwarberg komt het verhaal 33 jaar na de oorlog op het spoor. Hij publiceert de serie artikelen 'De SS-arts en de kinderen' in het tijdschrift Stern. Dit verhaal wordt ook in boekvorm uitgebracht. Met behulp van namenlijsten die een Neuengamme-gevangene heeft bijgehouden kan hij de familie van 17 kinderen opsporen. Daarna komen er voor het eerst familieleden van de kinderen en de volwassen gevangenen naar de Bullenhusser Damm. Hier wordt de Vereinigung Kinder vom Bullenhusser Damm door nabestaanden opgericht. Ook Ans van Staveren-Docters, de tante van Edo en Lex, hoort over het trieste lot van haar beide neefjes. Ze blijft in contact met de vereniging tot haar dood in 2008. Ze is dan 103 jaar oud. Naar de jaarlijkse herdenkingsdienst in Hamburg komt ze nooit. *'Zolang zulke moordenaars beschermd worden, is het voor mij onmogelijk om naar Duitsland te komen'*, geeft ze als verklaring hiervoor. Ter gelegenheid van de vijftigste herdenking van de moord op de kinderen van Bullenhusser Damm, worden in de wijk Hamburg-Burgswedel, op dertig kilometer van de Bullenhusser Damm, straatnaamborden onthuld met de namen van de twintig slachtoffertjes. De Brüder Hornemann Strasse is de straat die is vernoemd naar Edo en Lex.

Het planten van de rozenstruik

De gedenkposters van Edo en Lex Hornemann

Ook in Nederland leven Edo en Lex nog voort. Midden jaren 80 wordt het Gebroeders Hornemannmonument in Eindhoven onthuld. In het graniet is een inscriptie aangebracht, die luidt: 'Gebroeders Hornemann Plantsoen, ter nagedachtenis aan alle joodse kinderen uit Eindhoven die door vervolging zijn omgekomen in de jaren 1940-1945.'

Aan de voet van de zuil is een eenvoudige steen aangebracht waarop de namen Lex en Edo te lezen zijn. In 2005 wordt het Gebroeders Hornemannplantsoen omgedoopt tot het Lex en Edo Hornemannplantsoen. Dit op speciaal verzoek van de inmiddels 99-jarige Ans van Staveren-Dochters, de tante van de beide jongens. Elk jaar op 20 april is er een herdenking bij het monument op het Lex en Edo Hornemannplantsoen. De Vriendenkring was er dit jaar voor het eerst bij en heeft daar een krans gelegd en de gedenkposters van Edo en Lex achtergelaten. In de zomer van 2010 worden er ook struikelstenen gelegd bij het voormalige woonhuis van de familie Hornemann, de Staringstraat 29 in Eindhoven.

Tijdens onze reis in mei van dit jaar is er veel aandacht besteed aan het verhaal van Edo en Lex Hornemann en de kinderen van Bullenhuser Damm. In voormalig concentratiekamp

De Vriendenkring was er dit jaar voor het eerst bij en heeft daar een krans gelegd en de gedenkposters van Edo en Lex achtergelaten.

Neuengamme is een deel van het verhaal verteld bij barak IVa, de barak waar de medische experimenten hebben plaatsgevonden. Twee dagen later kreeg dit verhaal een vervolg in de rozentuin (gerealiseerd in 1985) bij de school aan de Bullenhuser Damm. Hier werd door de heren Smit en Van Nieuwenhuizen, beiden uit Eindhoven, een rozenstruikje geplant namens de Vriendenkring. Daarna was er gelegenheid om de Gedenkstätte Bullenhuser Damm te bezoeken.

Diezelfde dag zijn de gedenkposters van Ort der Verbundenheit van Edo en Lex in Neuengamme gepresenteerd en opgeplakt door mevrouw Dora Fehr uit Ladelund en meneer Ed Hoogendoorn uit Capelle a/d IJssel. Dit artikel is samengesteld ter nagedachtenis

aan de twintig onschuldige, dappere kinderen, wiens leven door bruto geweld nooit tot bloei heeft kunnen komen.

De tien meisjes van Bullenhusser Damm:

Mania Altman 5 jaar oud, Polen
Eleonora Witonski 5 jaar oud, Polen
Riwka Herszberg 7 jaar oud, Polen
Lea Klygerman 8 jaar oud, Polen
H. Wassermann 8 jaar oud, Polen
Ruchla Zylberberg 9 jaar oud, Polen
Sara Goldfinger 11 jaar oud, Polen
Bluma Mekler 11 jaar oud, Polen
Lelka Birnbaum 12 jaar oud, Polen
Jacqueline Morgenstern 12 jaar oud, Frankrijk

De tien jongens van Bullenhusser Damm:

Marek James 6 jaar oud, Polen
Sergio de Simone 7 jaar oud, Italië
Roman Witonski 7 jaar oud, Polen
Alexander Hornemann 8 jaar oud, Nederland
Eduard Reichenbaum 10 jaar oud, Polen
Marek Steinbaum 10 jaar oud, Polen
Eduard Hornemann 12 jaar oud, Nederland
Walter Junglieb 12 jaar oud, Joegoslavië
Georges-André Kohn 12 jaar oud, Frankrijk
Roman Zeller 12 jaar oud, Polen

Het artikel is ook een eerbetoon aan de gevangenen, vrouwen en mannen, die zich in de aller moeilijkste omstandigheden hebben ingezet om deze twintig kinderen te verzorgen, lief te hebben en te troosten:

- De vier naamloze Joodse vrouwen, mogelijk van Hongaarse afkomst, die de kinderen hebben begeleid van Auschwitz naar Neuengamme en daar zijn geëxecuteerd.
- Dirk Deutekom en Antonie Hölzel, beiden verpleger in barak IVa in Neuengamme, opgehangen in de stookruimte van de kelder aan de Bullenhusser Damm.
- Professor Florence en dr. Quenouille, beiden arts in barak IVa in Neuengamme, opgehangen in de stookruimte van de kelder aan de Bullenhusser Damm.
- Alle gevangenen die hebben geprobeerd het leven van de kinderen iets makkelijker te maken door het geven van wat extra eten, snoep of zelfgemaakt speelgoed.

Het was hen helaas niet vergund de kinderen en zichzelf te beschermen tegen het ergst denkbare kwaad dat in Neuengamme dag en nacht aanwezig was.

Het opplakken van de 'Ort der Verbundenheit'-gedenkposters (mei 2025)

Bronnen:

Vereinigung Kinder vom Bullenhusser Damm
Gedenkstätte Bullenhusser Damm
Brabants Historisch Informatie Centrum
Lernwerkstatt Neuengamme

Voor wie meer informatie wil over de kinderen van Bullenhusser Damm, enkele relevante links:

Het Hornemann Huis in Eindhoven
Website: <https://hethornemannhuis.nl/>
Facebook: <https://www.facebook.com/search/top?q=het%20hornemann%20huis>

Vereniging Kinderen van Bullenhusser Damm

Website: <https://www.kinder-vom-bullenhusser-damm.de/>
Facebook: <https://www.facebook.com/search/top?q=vereinigung%20kinder%20vom%20bullenhusser%20damm%20e.v.>

Gedenkstätte Bullenhusser Damm

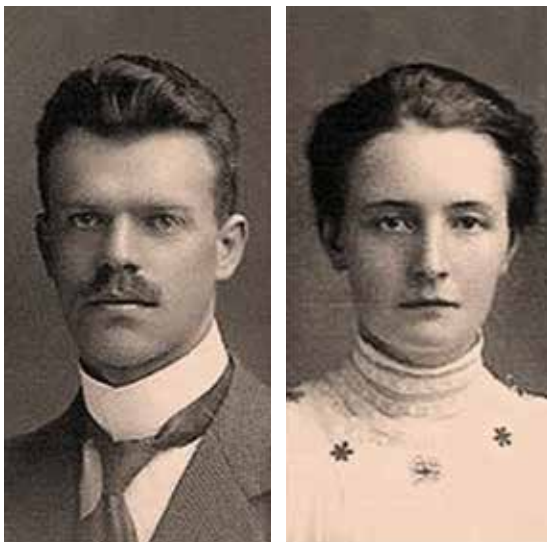
Website: <https://bullenhusser-damm.gedenkstaetten-hamburg.de/de/>

Verzet en broederliefde

HET VERHAAL VAN MARTEN TJEBBE
EN JAN WILLEM MOBACH

Karin van Steeg

Door het ontwerpen van de gedenkposters van Ort der Verbundenheit van de broers Marten Tjebbe en Jan Willem Mobach kwam ik veel te weten over hun levensverhaal. Bijzonder waardevol waren de handgeschreven brieven die Marten Tjebbe Mobach na de oorlog schreef aan zijn ouders, zus Liza en broer Ben in Nederlands-Indië. Door de bereidwilligheid van Yvonne Können-Mobach om informatie, foto's, documenten en brieven van haar familie te delen, kon ik dit artikel schrijven.

Tjebbe Mobach en Klazina Mobach-van der Kouwe

De start van een nieuw leven

Op 23 september 1919 geven de 29-jarige Tjebbe Mobach en de 26-jarige Klazina van der Kouwe elkaar het jawoord in Leeuwarderadeel (Friesland). Het is een droge, vrijwel zonloze dag met een temperatuur van zo'n 12 graden. Tjebbe (1890-1983), afkomstig uit Bolsward (Friesland) en Klazina (1893-1975) uit Stedum (Groningen) zijn beiden werkzaam in het onderwijs. Ook het gereformeerde geloof hebben zij gemeenschappelijk.

Dat hun gezamenlijke toekomst getekend zal worden door moeilijke omstandigheden, onzekerheid over de veiligheid van hun kinderen en groot verlies, daarvan zijn ze zich op dat moment gelukkig niet bewust.

Samen beginnen ze aan een groot avontuur. Tjebbe heeft namelijk een sterke drang om zendeling te worden. Zo'n drie maanden na de huwelijksvoltrekking slaagt hij voor het examen Land- en Volkenkunde van Nederlands-Indië en op 14 februari 1920 vertrekt het echtpaar via de Gereformeerde Zending met het schip 'Prins der Nederlanden' naar Soemba, Nederlands-Indië.

Tjebbe en Klazina vestigen zich in Pajeti, in het regentschap Keboemen op Midden-Java. Hiermee wordt Tjebbe een uitgezonden onderwijskundige zendeling en dat zal hij blijven tot en met ongeveer 1950. Hij wordt het hoofd van de 'normaalschool', een opleidingsinstituut voor onderwijzend personeel aan een lagere school.

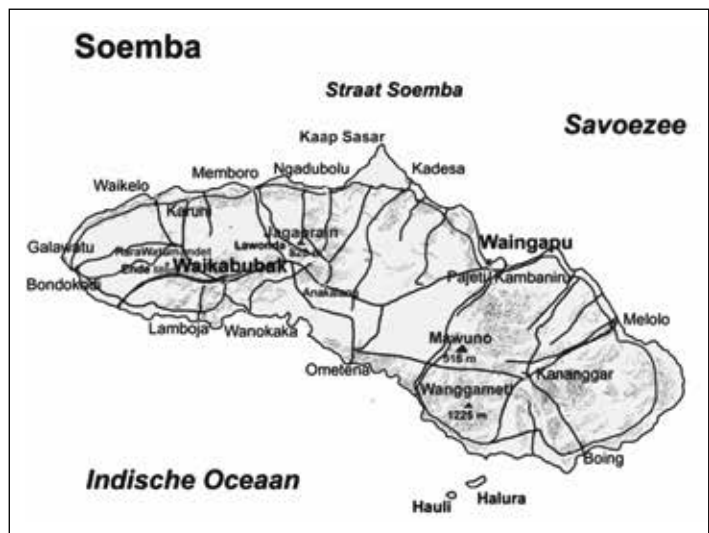
In Pajeti op Soemba, ver bij hun familie vandaan, wordt het echtpaar ruim een jaar later verblijd met de komst van een eerste kind. De geboorte van hun zoon Marten Tjebbe, roepnaam Martin, op 10 augustus 1921, wordt met een aankondiging in de Standaard van 23 september 1921 bekend gemaakt aan familie en bekenden in Nederland:

*'Met dank aan den Heere geven we kennis van de geboorte van een welgeschapen zoon
Tj. Mobach
K. Mobach-v. d. Kouwe
Pajeti-Soemba, 10 augustus 1921'*

Ruim drie jaar later, op 22 oktober 1924 wordt een tweede zoon geboren, die de namen Jan Willem krijgt. Zijn roepnaam is Wim. Ook deze geboorte wordt in de krant aangekondigd:

*'De Heere verblijdde ons door de geboorte van een Zoon, dien wij Jan Willem noemden.
Tj. Mobach
K. Mobach-van der Kouwe
Pajeti (Soemba), October 1924'*

In de jaren erna worden nog drie kinderen geboren in Pajeti op Soemba. Zoon Daniël Willem, roepnaam Daan, in 1926, dochter Elizabeth, roepnaam Liza, in 1929 en zoon Bernard, roepnaam Ben, in 1932.

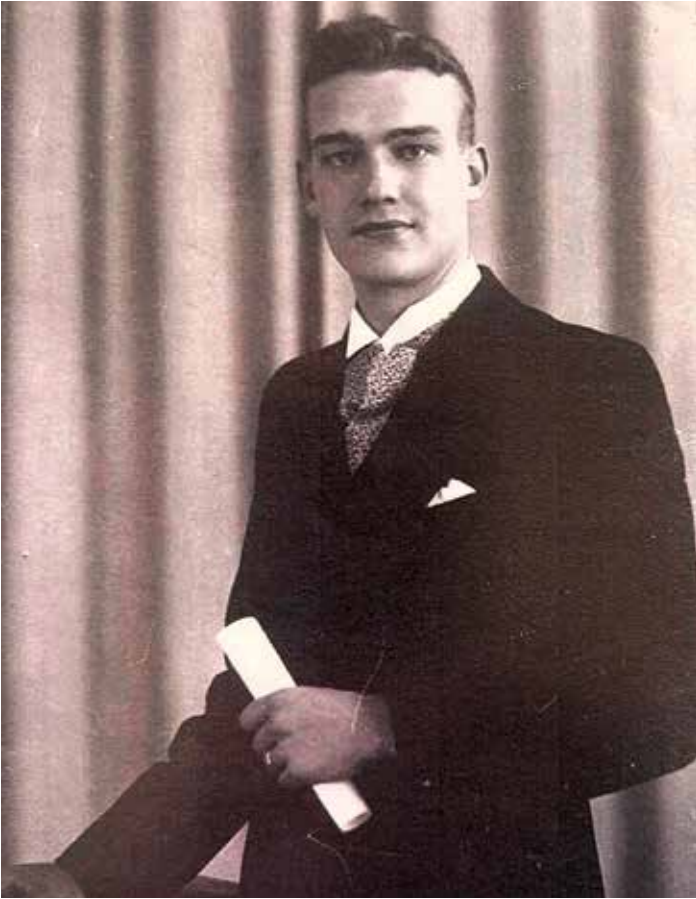
Midden-Java, Soemba, Pajeti

In juli 1936 gaat moeder Klazina met haar vijf kinderen naar Nederland voor familiebezoek. Zij keert weer naar Nederlands-Indië terug met alleen de jongste drie kinderen; Daan, Liza en Ben. De twee oudste zonen, Martin en Wim, blijven samen achter in Nederland, om hier te kunnen beginnen aan hun vervolgonderwijs. Zij zullen nooit meer terugkeren naar hun geboorteplaats in Nederlands-Indië.

Martin en Wim worden ondergebracht in het gezin van ds. H.A. Munnik en gaan wonen in de Zuiderkerkstraat 29 te Zwolle. Na het overlijden van ds. Munniks eerste vrouw in 1927 komt op voordracht vanuit de Gereformeerde Zending de oudste zuster van Klazina Mobach-van der Kouwe, Agatha van der Kouwe als huishoudster in het gezin en neemt de zorg op zich voor zijn zes kinderen, die geboren zijn tussen 1910 en 1920. In 1929 trouwt Agatha met ds. Munnik.

Het gezin Mobach in Nederlands-Indië

Marten Tjebbe Mobach bij het behalen van zijn kandidaatsexamen Rechten

Het lijkt, gezien het grote leeftijdsverschil tussen een aantal van zijn kinderen en Martin en Willem, aannemelijk dat niet alle kinderen van ds. Munnik meer thuis wonen, als de beide broers in het gezin van ds. Munnik en hun tante Agatha worden opgenomen. Na de vrijheid in Nederlands-Indië en de opvoeding van hun ouders, valt hen de strenge christelijke cultuur in Nederland soms zwaar.

Martin is zo'n 15 jaar oud bij terugkeer naar Nederland. Hij volgt onderwijs aan de Christelijke HBS in Apeldoorn. Daar behaalt hij in juni 1940 zijn diploma. De Tweede Wereldoorlog is dan net een feit. Vervolgens start hij zijn rechtenstudie aan de universiteit in Utrecht en gaat daar ook wonen. Zijn nieuwe adres wordt op het registratiedocument niet vermeld. De in 1936 ongeveer elf- of twaalfjarige Wim bezoekt in Zwolle het Christelijk Lyceum, alwaar hij in mei 1942 eindexamen doet. In september van dat jaar schrijft hij zich in als student geneeskunde aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Op 15-09-1942 wordt hij ingeschreven op het adres J. Verhulststraat 92 bv (bovenverdieping) te Amsterdam.

Na de vrijheid in Nederlands-Indië en de opvoeding van hun ouders, valt hen de strenge christelijke cultuur in Nederland soms zwaar.

De broers in verzet

Al vrij snel na de capitulatie van Nederland in mei 1940 raakt Martin betrokken bij het verzet. Tijdens zijn studie haalt hij tussen de bedrijven door zijn kandidaatsexamen rechten en behaalt de graad kandidaat Indisch jurist.

Na het behalen van het eindexamen aan het Lyceum in mei 1942, gaat Wim in Amsterdam medicijnen studeren. Ook hij begint van lieverlee betrokken te raken bij het verzet. Hoewel Martin nog in Utrecht woont en Wim in Amsterdam, komen beide broers geregeld bij elkaar. Er breekt een spannende tijd aan als Wim verschillende malen een oproep krijgt voor de door de Duitsers in Nederland ingestelde arbeidsdienst. Door het volkomen negeren van deze oproepen moet Wim telkens van woonadres veranderen en ontsnapt zodoende ternauwernood aan de huiszoekingen door de Duitsers. Uiteindelijk duikt hij bij Martin in Utrecht onder. Later krijgen zij nog een 19-jarige wees in huis, Karel. Uit de brieven van Martin valt de identiteit van deze Karel helaas niet te achterhalen.

Het illegale verzetsblad 'De Nieuwsbode: orgaan van de Vrije pers' wordt in augustus 1942 opgericht door Martin, Wim en Ton Mertens, een oud-klasgenoot van Wim en net als Martin rechtenstudent. Het doel van deze krant is het aanwakkeren van het verzet en inkomsten genereren om verzetsdaden te bekostigen, waaronder hulp aan onderduikers met levensmiddelenkaarten en valse persoonsbewijzen. De naam van de verzetskrant wordt door de studenten in gesprekken afgekort tot DNB. Dit zijn tevens de initialen van het in Berlijn zetelende 'Deutsches Nachrichten Büro'.

DE NIEUWSBODE

DAGBLAD VAN DE VRIJE PERS

'De Nieuwsbode'

Van Utrecht uit wordt 'De Nieuwsbode' naar Noord- en Zuid-Holland, Gelderland, Overijssel, Noord-Brabant en Limburg gebracht. In zijn verzetswerk gebruikt Martin de schuilnaam 'Van den Berg'. Hij is aangesloten bij de Ordedienst, Gewest 8 in Utrecht en is de OD-leider van 'De Nieuwsbode'. Martin zit daarnaast ook nog in een organisatie voor wapensmokkel en executie van handlangers van de Sicherheitspolizei. Het is dikwijls een spel met de dood, waarbij de veiligheid van de betrokkenen steeds in gevaar is.

Ook Geertruida Wilhelmina van Deemter, roepnaam Truus (1919-1995), de vrouw met wie Martin zich op 5 november 1940 verlooft, heeft een aandeel in het verzetswerk. Truus en Martin leren elkaar kennen via de oudste broer van Truus met wie Martin goed bevriend is. Beide jonge mannen zitten bij de padvinderij. Martin komt geregeld bij zijn vriend over de vloer en ontmoet daar ook Truus. Zij verzorgt af en toe het rondbrengen van 'De Nieuwsbode'. Maar haar grootste taak is binnenshuis. Martin vermeldt in een van zijn brieven dat Truus voor de altijd hongerige magen zorgt op een manier die boven alle lof is verheven.

Nadat een verspreider van 'De Nieuwsbode' door de bezetter is gearresteerd, lijkt het veiliger Utrecht te verlaten en naar Amsterdam te gaan, waar het hoofdkwartier wordt gevestigd aan de Minervalaan. Martin schrijft in een van zijn brieven dat deze verhuizing plaatsvindt in december 1943. Ton Mertens woont destijds in de Agamemnonstraat in Amsterdam, zo'n twaalf minuten lopen bij de Minervalaan vandaan. In de Agamemnonstraat wordt door Wim Mobach en Ton een luisterpost gevestigd voor hun blad, waarbij ze belangrijke berichten

verzamelen die in 'De Nieuwsbode' worden geplaatst. Logistieke problemen ontstaan, aangezien 'De Nieuwsbode' wordt samengesteld in Amsterdam, maar gedrukt in Utrecht.

Het leven in gevangenschap

Tot zover klinkt het als een verhaal in een jongensboek, maar in april 1944 worden alle betrokkenen met de keiharde realiteit geconfronteerd. Nadat er bij de Minervalaan drie keer wordt aangebeld, de code dat het veilig is, en de deur geopend wordt, staan er zes gewapende mannen van de Sicherheitsdienst voor de deur. Deze geheime belcode is slechts bij enkelen bekend dus moet er wel verraad in het spel zijn. Er volgen een huiszoeking en inbeslagname. Martin, Wim, de 19-jarige Karel en Truus van Deemter worden op 28 april 1944 gearresteerd door de Außenstelle Amsterdam van de Sicherheitsdienst. De eerste tijd brengen zij door in de gevangenis aan de Amstelveenscheweg in Amsterdam. Deze gevangenis wordt in 1941 al omgedoopt tot Huis van Bewaring II.

Wim schrijft vanuit het Huis van Bewaring op 3 mei 1944 een briefkaart aan Rie, de dochter van ds. Munnik, die in Amsterdam woont. Hij vraagt haar om zijn was te willen doen, aangezien hij geen 'was-adres' heeft. Hij geeft daarbij precieze richtlijnen over het ophalen van de vuile en terugbrengen van de schone was. De ene vrijdag ophalen, de week erop terugbrengen. Hij vraagt of er met het brengen van de schone was ook Biomals meegegeven kan worden. Dat mag dan echter weer niet in fles of blik maar moet in een kartonnen of papieren doos. Biomals is een drank die aan jonge moeders, baby's, kinderen en zwakken gegeven wordt om op krachten te komen.

Tevens vraagt Wim of Rie iemand kan regelen die zijn spulletjes, zoals boeken, gitaar en kleren op kan halen van de Michelangelostraat 79 in Amsterdam. Zijn hospita kan aangeven in welke kamers ze moeten zijn. Hij verwacht kennelijk niet op korte termijn naar zijn kamer te kunnen terugkeren en wil zijn bezittingen zeker stellen. Wim schrijft verder dat ze het allen vrij goed maken, ook al valt het niet mee. Als afzender zet hij zijn handtekening, schrijft ook nog zijn voornaam en vermeldt verder cel 1-11, Strafgevangenis Amstelveenscheweg Amsterdam. De kamer die Wim huurt bij de hospita in de Michelangelostraat ligt slechts één straat bij de Minervalaan vandaan waar het 'hoofdkwartier' was van 'De Nieuwsbode'.

Op 25 mei 1944 worden Wim en de 19-jarige Karel vanuit het Huis van Bewaring II naar Kamp Amersfoort afgevoerd. Wim krijgt daar kampnummer 12853. Het kampnummer van Karel is voornamelijk onbekend, zo ook zijn achternaam. Bijna een maand later, op 22 juni 1944, wordt ook Martin naar Kamp Amersfoort gebracht. Zijn kampnummer is 165. Hij verblijft in Block VII en Block IV, de ziekenbarak. In Block IV is

Biomals op verzoek van Jan Willem om in het Huis van Bewaring II op krachten te blijven

hij Blockoudste. Door zijn prominente rol in het kamp, valt het leven hem daar niet al te zwaar. Op Martins persoonskaart én op zijn transportkaart van Amersfoort staat het woord 'geflohen'. Volgens het Rode Kruis heeft hij mogelijk een vlucht poging gedaan maar is weer snel opgepakt. Omdat hij toch al op transport zou gaan

Ingang Huis van Bewaring II – Amstelveenscheweg hoek Havenstraat. Bron: Website gemeente Amsterdam

De werknemers in de Philipsfabriek genieten veel bescherming. De SS mag de fabriek niet betreden, waardoor het mogelijk is om sabotage te plegen door bijvoorbeeld draadjes verkeerd aan elkaar te solderen.

In het Philipscommando in Kamp Vught wordt dagelijks de Philipprak uitgedeeld. Bron onbekend

heeft zijn vluchtpoging mogelijk verder geen gevolgen gehad. De brieven die Martin direct na de oorlog heeft geschreven aan zijn ouders en broer en zus in Nederlands-Indië geven echter geen enkele indicatie voor een vluchtpoging.

Truus van Deemter wordt na enige weken verblijf in het Huis van Bewaring II te Amsterdam op 8 juni 1944 overgebracht naar Kamp Vught. Ze krijgt kampnummer 0342. In Vught wordt zij tewerkgesteld in de Philipsfabriek. De werknemers in de Philipsfabriek genieten veel bescherming. De SS mag de fabriek niet betreden, waardoor het mogelijk is om sabotage te plegen door bijvoorbeeld draadjes verkeerd aan elkaar te solderen. Ook worden er andere producten gemaakt dan voor de Duitse oorlogsvoering nodig zijn. De werknemers van de Philipsfabriek krijgen dagelijks een voedzame warme maaltijd, de zogenaamde Philipprak.

Op 4 september 1944 wordt Truus vrijgelaten uit Kamp Vught en keert terug naar huis. Zij blijft achter in grote onzekerheid over het lot van haar verloofde en zijn broer.

In een na de oorlog geschreven brief schrijft Martin aan zijn familie in Nederlands-Indië over hun arrestatie, het verblijf in het Huis van Bewaring II en Kamp Amersfoort: 'Door laag verraad werden we op 28 april 1944 gearresteerd door de S.D. en in de gevangenis gegoooid. Ook Truus was hiervan de dupe. We hebben daar gepeperde verhoren ondergaan. Na een maand werden Wim en Karel (die

wees) overgebracht naar het concentratiekamp Amersfoort (P.D.A.). Na 6 weken ging Truus naar een dergelijk kamp in Vught bij 's Hertogenbosch. Ik werd toen na 4 weken ter dood veroordeeld voor die wapen geschiedenis. De avond voordat het vonnis voltrokken zou worden kreeg ik gratie en werd overgegeven van het Polizeilandgericht naar het Deutsche Obergericht inzake 'De Nieuwsbode'. Na een verblijf van 8 weken in de gevangenis ging ook ik op transport naar Amersfoort. Daar trof ik Wim en Karel. Wat een blij weerzien want zij hadden mij reeds doodgewaand. Tot October hebben we daar gezeten. Daar was het wel om uit te houden, want wij hadden kans gezien goede baantjes te bemachtigen in de ziekenbarak. Wie had toen vermoed wat voor een lijdensweg wij nog moesten afleggen.'

Gedeelte uit Martins brief van 20-11-1945

De briefkaart van Wim vanuit het Huis van Bewaring II

Die lijdensweg begint als er op 11 oktober 1944 een transport vertrekt naar Neuengamme. In dit transport zitten 1439 gevangenen, zo meldt het door het Rode Kruis opgestelde werkrapport. Ook Martin en Wim maken deel uit van dit transport.

Het transport vindt plaats per passagierstrein. De gevangenen worden verdeeld over de coupés, met in elke coupé een Duitse bewaker. Door allerlei briefjes die onderweg door gevangenen in de trein zijn geschreven is bekend dat de route verliep via Hannover én dat de gevangenen op zaterdagmorgen 14 oktober nog onderweg waren. Pas in de namiddag van die dag komen zij aan in KZ Neuengamme bij Hamburg. Martin krijgt hier kampnummer 56759 en Wim 56777. Ze verblijven in Block XV.

Amper gewend aan de omstandigheden in Neuengamme, vertrekt er op 17 oktober 1944 een transport waarbij 1000 gevangenen naar Husum-Schwesing worden gebracht. Dit transport komt daar aan op 18/19 oktober 1944. Martin en Wim zijn hierbij en mogelijk ook Karel. De barakken in het kamp zijn in zeer slechte staat, zonder glas in de ramen, zodat kou, regen en wind vrij spel hebben. Elke dag moet er tien tot twaalf uur worden gewerkt aan de tankvallen. Hierbij staan de gevangenen soms tot aan hun knieën in het water. Gelegenheid om natte kleding te drogen is er nauwelijks bij gebrek aan kachels in de barakken. Samen met het gebrek aan voedsel en veelvuldige mishandelingen wordt de gezondheid van de gevangenen ernstig ondermijnd.

Op 31 oktober 1944 worden de gevangenen van het 19-oktober transport, waaronder Martin en Wim, opnieuw op transport gezet, dit keer naar Ladelund, dicht bij de Deense grens. Ze worden daar ondergebracht in Block IX.

De gevangenen daar moeten werken aan de Friesenwall, een verdedigingslinie aan de kust van de Noordzee. De gevangenen moeten ook hier vele uren per dag werken, 7 dagen per week. De Friesenwall had een lengte van ongeveer 250 kilometer toen het project in februari 1945 werd stopgezet.

Martin schrijft over het leven in de kampen aan zijn ouders, zus en broer in Nederlands-Indië: *‘Hier hebben we onder de jammerlijke omstandigheden tankvallen moeten graven. Groot is de ellende geweest in deze kampen. Ik zal geen bijzonderheden hiervan vertellen. Jullie hebt het ook zelf ondervonden wat het betekent, geknecht te worden, onteerd, fysiek en psychisch gebroken te worden om daarna als een hoopje afschuwelijk vuil te worden weggesmeten in een poel van angst en pijn.*

De straffen door deze satanische bewakers uitgedacht, konden zelfs niet eens meer grenzen aan het meest dierlijke. Het was een wonder, alleen een goddelijk wonder als men dit zou overleven.’

Gedeelte uit Martins brief van 20-11-1945

Al snel zal blijken dat het goddelijk wonder, waar Martin over schrijft, niet het lot van Wim zal zijn. Als gevolg van de onmenselijke omstandigheden in de kampen wordt Wim ernstig ziek in Ladelund. Samen met Martin gaat hij begin december 1944 op transport, terug naar Neuengamme.

‘Wim werd erg ziek, longontsteking en dysenterie. Verzwakte zienderogen. Gelukkig kon ik hem helpen al waren de middelen ontoereikend. Geen medicijnen, slechte ligging en voeding. Genezing was menselijkerwijze gesproken onmogelijk. Terwijl de arme jongen leed aan hoge koorts en geen kracht meer had om zich te bewegen, heb ik hem mee moeten nemen op een koud transport van Ladelund terug naar Neuengamme.

In de trein kreeg Wim een crisis en dacht ik,

De gevangenen daar moeten werken aan de Friesenwall, een verdedigingslinie aan de kust van de Noordzee. De gevangenen moeten ook hier vele uren per dag werken, 7 dagen per week.

Jan Willem Mobach

dat hij zou gaan sterven. Dat waren de moeilijkste uren, die ik heb doorgemaakt. Wat betekenden ontbering en ellende in vergelijking met het verlies van mijn dierbare broer, van wie ik zo innig veel hield. Altijd waren wij bij elkaar geweest; in de verwardste ogenblikken hadden we elkaar gesteund. Vaak hadden we het over jullie in Indië. Moesten we dan nu scheiden? Kon dat in Gods raadsbesluit zijn voorbeschikt en waarom juist Wim? Ook zelf voelde hij het einde nabij, want hij zei toen tegen mij: Marten, ik heb mijn plicht voor Koningin en Vaderland gedaan, ik zie Holland niet meer. Toen ik hem vroeg of hij dan niet meer verlangde jullie terug te zien en de betrekkingen in Holland zei hij intens: 'Ga weg satan'.

Toen kon ik niet meer. Het was niet te dragen. 'Groet Vader en Moeder, Daan, Liza en Benny, Truus en Hannie (zijn meisje) van mij en alle familie en kennissen.'

'Marten', zei hij, jij moet terug naar Nederland, jij moet onze verrader ontmaskeren. Ga alleen, ik kan niet meer mee.' Daarna zei hij: 'Ik zie het lichter worden, wat heerlijk' en was toen bewusteloos. Lieve allemaal, ik kan het haast niet schrijven, want het grijpt me erg aan.'

Gedeelte uit Martins brief van 20-11-1945

Diezelfde dag, 5 december 1944, komt Wim toch weer bij, net voor aankomst in Neuen-

gamme en bij Martin groeit de hoop dat zijn broer weer beter zal worden. In Neuengamme wordt Wim naar het Krankenrevier gebracht. Martin wordt door een SS'er bij zijn broer weggeslagen en wordt in een andere barak ondergebracht. Voor het eerst zijn de broers, die al zoveel samen hebben beleefd, van elkaar gescheiden. Vier dagen later, op 9 december 1944, overlijdt Wim, zonder de troostende aanwezigheid van zijn geliefde broer Martin. *'De grootste troost, dat Wim opgenomen is in Gods heerlijkheid. Wel blijft de wond, geslagen door zijn heengaan een grote pijnlijke plek. Tussen Wim en mij bestond niet alleen de broederband. Hechter was de band geworden ontstaan door het gezamenlijke trotseren van de vele gevaren door het illegale werk. Wij hebben altijd naast elkaar gestaan in de moeilijke ogenblikken zonder ook maar bang te zijn voor de risico's en wij hebben zoveel steun aan elkaar gehad. Deze band is veel hechter nog toen wij van onze 'vrijheid' werden beroofd en al de verschrikkingen hebben gedeeld in de verschillende kampen. Wij waren helemaal op elkaar ingesteld. Soms zou ik het willen vergelijken met beide benen van een lichaam, waarvan er nu een is afgezet, zodat het evenwicht eerst langzamerhand teruggevonden wordt. Ik kan het niet onder woorden brengen wat het verlies van Wim voor mij en ook voor Truus betekent.'*

Gedeelte uit Martins brief van 27-12-1945

Martin blijft in Neuengamme en verblijft gedurende deze tijd in Block XVIII, II, XV, XVII en de ziekenbarakken II en III, zo blijkt uit zijn naoorlogse verklaring aan het Rode Kruis.

Een goddelijk wonder

Bij de ontruiming van Neuengamme in april 1945 gaan grote groepen gevangenen op dodenmars richting Lübeck. Aangekomen in Lübeck worden zij ondergebracht op drie schepen die in de Lübeckerbocht liggen, de Cap Arcona, de Tielbeck en de Athen. Een vierde schip, de Deutschland, ligt in de buurt te wachten op gevangenen die uit Sachsenhausen moeten komen. De gevangenen worden samengeperst

ITS 664

nr.	Naam en Voornaam	Alter	Nationaliteit	ontlassen of gestorben
642	Meenen Wilhelm-Johannes	35	Holländer	
643	Wendela	19 Jahre	Holländer	gestorben am 24.5.45
644	Van Daal Arnoldus	30. 8.12	Holländer	gestorben am 22.5.45
645	Smit Lambertus	68. 9.01	Holländer	gestorben am 23.5.45
646	Munders Gottfried	43 Jahre	Holländer	
647	Intree Lambertus	28. 9.14	Holländer	
648	Sterckmann Peter	28. 1.14	Holländer	
649	Beckhoven Gerardus	35 Jahre	Holländer	
650	Kode Franck	59 Jahre	Holländer	
651	Baning Peter	31 Jahre	Holländer	
652	Möbach Martin	26 Jahre	Holländer	
653	Jan Friedrich	25 Jahre	Holländer	
654	T. Johannes	5.10.19	Holländer	
655	Kerne Kasp-Hans	4. 4.16	Holländer	
656	Mechdes T	14. 5.26	Holländer	
657	Bout Arie	12. 5.16	Holländer	
658	v.d.Meer T	21 Jahre	Holländer	
659	Bottolai Pit	24 Jahre	Holländer	
660	Kode Wilhela	39 Jahre	Holländer	

Neustadt
BY LÜBECK

Document overlevenden Neustadt

in de ruimen. Er is onvoldoende voedsel en drinken aan boord.

In de middag van 3 mei 1945 worden de schepen vanuit de lucht met raketten bestookt door Engelse Typhoons. De schepen Cap Arcona, Thielbeck en Deutschland raken in brand en kapseizen. De Athen ligt op dat moment in de haven van Neustadt en blijft ongedeerd. Vele gevangenen komen bij de bombardementen om het leven. Gevangenen die in zee terechtkomen verdrinken. De enkelen die de kant weten te bereiken, worden beschoten door Duitse soldaten.

Het goddelijk wonder, waar Martin in een van zijn brieven over schrijft, valt hem nu wel ten deel. Na zijn evacuatie naar Lübeck per trein, op 28 april 1945, zo meldt het Rode Kruis, is hij getuige van de bombardementen door de Engelsen van de schepen in de Lübeckerbocht op 3 mei 1945.

Hij is een van de 350 overlevenden, dat is een feit. Maar op welke plek hij zich precies bevindt voor, tijdens en na de bombardementen is niet te herleiden uit de brieven aan zijn familie. 'Toen wij op 3 mei in Duitsland door de Engelsen werden bevrijd was ik reeds tamelijk ziek. Ik ben toen dadelijk in een ziekenhuis opgenomen. Diagnose: dubbele pleuritis. De toestand was erg critiek. Na 2 maanden werden we getransporteerd naar Groningen. Ik wist toen niet dat Truus veilig en wel thuis was, dus toen ik dat

hoorde heb ik hemel en aarde bewogen om dadelijk door te gaan naar Apeldoorn. Wat een heerlijk weerzien was dat.'

Gedeelte uit Martins brief van 20-11-1945

Het ziekenhuis waar Martin over schrijft, is het Landeskrankenhaus in Lübeck. In zijn verdere leven spreekt Martin weinig over de gebeurtenissen in de oorlog. De verhalen hierover in de familie zijn niet helemaal eenduidig. Zijn tweede echtgenote beschrijft zijn verhaal in de Lübeckerbocht als volgt:

'Martin verbleef op de Cap Arcona. Op een gegeven moment stapten de bewakers plotseling van het schip (het was tamelijk ondiep water). Hij dacht dat ze de gevangenen nooit met rust zouden laten tenzij het voor hun eigen veiligheid was. Hij kon dus langs de ladder naar beneden sluipen (of hoe de bewakers ook van boord gingen) en enkele Britse soldaten pikten hem op en brachten hem uiteindelijk naar het ziekenhuis.'

Het verhaal van zijn jongste dochter geeft een iets ander beeld:

'Papa realiseerde zich dat de Duitse bewakers niet op het schip de Cap Arcona zouden blijven. Ik dacht dat hij zei dat ze van plan waren de schepen in brand te steken. Misschien is het echte verhaal dat ze wisten dat de Britten hen zouden bombarderen in de overtuiging dat de Duitse SS aan boord zou zijn. Hoe dan ook, papa zei dat hij de kleine boot had gezien die de bewakers gebruikten om te ontsnappen en erin slaagde zich te verstoppen en de boot vast te houden om terug naar de kust te komen. Ik weet niet hoe hij uiteindelijk werd gered. Misschien kende hij de details niet eens.'

Bevrijding en onzekerheid

Hoewel Martin de oorlog overleeft en in Neustadt wordt bevrijd, is zijn familie, zowel in Nederland als in Nederlands-Indië, nog in het ongewisse over het lot van beide broers. Martin verblijft nog steeds in het Landeskrankenhaus in Lübeck. Op 28-06-1945 verschijnt er in Trouw een oproep om inlichtingen over de broers Mobach, geplaatst door ds. H.A. Munnik.

'Dringend verzoek om inlichtingen aangaande Jan Willem Mobach en Marten Mobach, Sept. 1944 uit Amersfoort naar Duitsland vervoerd, (De eerste had in Amersfoort no. 12853 Block VIII) bij DS. H.A. Munnik, Zuiderkerkstraat 29 Zwolle.' Uit deze oproep blijkt dat er nog veel onduidelijk is omtrent de data van transporten. Het kampnummer van Wim is wel juist weergegeven.

Het bericht van Wims dood bereikt zijn familie pas een maand later, in juli 1945. Namens het gezin Mobach plaatst de Zwolse predikant H.A. Munnik op 6 juli 1945 een overlijdensadvertentie voor Wim.

*'Wij ontvingen het droeve bericht, dat **Jan Willem Mobach** op 9 December 1944 in de omgeving van Hamburg in groote ellende gestorven is. We mogen echter vertrouwen, dat hij in Jezus ontslapen is.*

*Namens de fam. Mobach v.d. Kouwe, Ds. H. A. Munnink
Zwolle, 6 Juli 1945.'*

Ondanks het smartelijke verlies wordt troost wordt gevonden in het geloof.

Als Martin bij terugkeer in Nederland, omstreeks juli 1945, hoort dat Truus veilig en wel naar huis teruggekeerd is na haar verblijf in Kamp Vught, wil hij niets liever dan bij haar zijn in Apeldoorn. Het is zijn liefde voor Truus die Martin tijdens zijn ontberingen in de kampen op de been heeft gehouden.

Op weg naar het huis van de ouders van Truus wordt hij begeleid door iemand van het leger. Als deze man aanbelt bij de woning van familie Van Deemter doet de vader van Truus open. De begeleider vraagt hem of hij een zekere Martin Mobach kent. De vader bevestigt dat Martin de verloofde van zijn oudste dochter is en dat ze eerder hebben vernomen dat Martin is omgekomen. Martin die in de om de hoek in de geparkeerde auto zit te wachten, wordt naar binnen gehaald. Het is een enorme schok voor de ouders van Truus, met blijdschap en ongeloof. In allerijl wordt ook zij opgehaald uit de Koning Willem III kazerne in Apeldoorn, waar ze werkt. Als Truus Martin ziet, schrikt ze enorm: een meer dan twee

meter lange man, vel over been en zwaar ziek aan zijn longen. De ouders van Truus voelen de plicht om Martin in hun huis op te vangen, te meer omdat zijn eigen ouders nog steeds in Nederlands-Indië zijn. Zelf verkeren zij nog in grote onzekerheid over het lot van hun eigen zoon, Henri van Deemter, die ook is weggevoerd en over wie zij daarna niets meer hebben vernomen.

Martin schrijft over zijn aanstaande zwager Henri van Deemter in een brief aan zijn ouders, zus Liza en broer Ben:

'Een broer van Truus, die in hetzelfde kamp heeft gezeten als ik, is nog steeds niet terug. Er is niets van hem bekend. Die onzekerheid is martelend vooral voor zijn ouders. Er bestaat nog een kleine kans, dat hij in de Russische zône zit.'

Gedeelte uit Martins brief aan zijn familie van 27-12-1945

Henri van Deemter komt op 27-06-1944 aan in Kamp Amersfoort en krijgt daar kampnummer 705. Wim en de 19-jarige Karel zijn daar, op twee dagen na, dan al een maand, Martin vijf dagen.

Van 10 tot 13 augustus 1944 wordt Henri opgenomen in de ziekenboeg wegens griep. Deze gegevens zijn te vinden op zijn ziektekaart. Martin, Wim, Karel en ook Henri vertrekken allemaal in hetzelfde grote transport op 11 oktober 1944 naar Neuengamme waar ze op 14 oktober in de loop van de middag aankomen. Het kampnummer van Henri is 56789, dat redelijk in de buurt van de kampnummers van de broers Mobach ligt. In een naoorlogse verklaring geeft Martin aan dat Henri daarna ook in Husum en Ladelund is geweest en vandaar weer is teruggebracht naar Neuengamme.

Als Truus Martin ziet, schrikt ze enorm: een meer dan twee meter lange man, vel over been en zwaar ziek aan zijn longen.

Omdat de postverbindingen nog slecht zijn is er steeds onzekerheid of de brieven wel zullen aankomen op de plaats van bestemming in het verre Nederlands-Indië.

Terwijl Wim op 9 december 1944 in Neuengamme overlijdt en Martin eind april 1945 vanuit Neuengamme naar Lübeck wordt gebracht, gaat Henri begin januari 1945 op transport naar Meppen-Dalum. Op 24 maart 1945 gaat hij met een evacuatietransport van Meppen-Dalum terug naar Neuengamme. Weer enkele dagen later vertrekt hij met een transport naar Sandbostel, waar hij nooit aankomt. Henri overlijdt onderweg in de trein. Naar alle waarschijnlijkheid wordt hij onderweg ergens langs de spoorlijn begraven. In de Nederlandse Staatscourant van 16-11-1950 wordt als overlijdensdatum 14-04-1945 vastgesteld.

De familie blijft lang in het ongewisse over het lot van Henri. Op 28-08-1945 plaatsen zij een oproep om inlichtingen over Henri in het Parool: *'Inlichtingen verzocht over HENRI VAN DEEMSTER; geb. 10 Juli 1925 te Barneveld. Volgens de laatste berichten bevond hij zich in Maart in het kamprevier in het concentratiekamp te Neuengamme (Duitschl.) Sindsdien ontbr. elk spoor. Inl. aan A. J. van Deemster; Brinklaan 118, Apeldoorn.'* De achternaam van de familie wordt in deze oproep foutief weergegeven.

Net na de oorlog

Als Martin terugkeert in Nederland is hij nog steeds ernstig ziek. Ten gevolge van alle ontberingen heeft hij een dubbele pleuritis (long- of borstvliesontsteking) opgelopen. Het gevaar bestaat dat dit zich zal ontwikkelen tot tbc als hij niet volledig bedrust houdt. Het liggen op bed valt hem zwaar, al wordt hij goed verzorgd door zijn Truus, bij haar ouders thuis. Meestal ziet

Martin erg op tegen het slapen. Hij wordt gekweld door allerlei akelige dromen. Een gevolg van zijn verblijf in de kampen. Hij voelt zich nogal overspannen en kan de vele indrukken die op hem afstormen niet allemaal tegelijk verwerken.

Aan zijn familie in Nederlands-Indië schrijft hij: *'Wanneer komen jullie hier in Holland? Het zou zo heerlijk zijn weer eens een poosje bij elkaar te kunnen zijn, want als ik weer helemaal hersteld ben, weet ik niet waar eventuele werkzaamheden mijn aanwezigheid zullen opeisen. Over werken hoef ik het eerste jaar nog wel niet te denken. Maar ik hoop, dat ik toch weer helemaal beter zal worden, alhoewel ik wel nooit meer in dienst van het leger zal kunnen gaan.'*

Gedeelte uit Martins brief van 25-11-1945

Behalve over zijn gezondheid schrijft hij ook over zijn financiële situatie aan zijn ouders. *'Zelf ben ik alles kwijt geraakt bij mijn arrestatie en moet dus weer van voren af aan beginnen. Dat is echter het ergste niet. Dat moffentuig heeft alles gegapt, wat er van hun gading was tot zelfs mijn geld toe. Enfin, ik kan me gelukkig redden, want ik geniet een invaliditeitsrente als vergoeding voor de bewezen diensten. Je betaalt je blauw aan belasting maar gelukkig blijft er nog wel wat over. De fiscus is nu eenmaal nooit een geliefd persoon geweest.'*

Gedeelte uit Martins tweede brief van 20-11-1945

Omdat de postverbindingen nog slecht zijn is er steeds onzekerheid of de brieven wel zullen aankomen op de plaats van bestemming in het verre Nederlands-Indië. Ook over het lot van zijn familie daar, verkeert Martin in grote onzekerheid. *'Daar wij niets weten uit Indië, schrijf ik maar, alsof alles nog bij het oude is gebleven d.w.z. dat allen nog mogen leven. Wij leven nog in een grote spanning over jullie aller lot. Moge de zekerheid geen teleurstelling geven.'*

Gedeelte uit Martins brief van 21-08-1945

Maar de familie in Nederlands-Indië wordt ook niet gespaard en krijgen hun deel van de oorlogstragedie met de bezetting door de Japanners.

Hierdoor komen zij in interneringskampen terecht. Moeder Klazina komt met haar jongste zoon Ben in het Kamp Kampili. Vader Tjebbe met zijn zendingsgroep in verschillende kampen. Dochter Liza logeert elders als de evacuatie begint en komt daardoor niet in het kamp terecht.

In een van zijn brieven richt Martin zich specifiek tot zijn zus Liza en broer Ben.

'Zeg Ben en Liza schrijven jullie me ook eens, dan kan je zieke broer meer brieven ontvangen. Als de postverbindingen weer normaal zijn zal ik jullie ook eens apart schrijven. Anders zouden we helemaal van elkaar vervreemden en dat mag niet. Schrijven jullie ons ook eens hoe het was onder de Japs in de kampen? Ik hoop dat het Vader gelukt is om Liza ook naar Makassar te krijgen en dat jullie dan maar gauw naar Australië kunt gaan en dan meteen maar zo vlug mogelijk door naar Holland. Ik verlang erg naar het weerzien. 't Is al zo'n lange tijd geleden en er is zoveel gebeurd in die jaren van absolute scheiding. Nu moet ik even rusten.'

Gedeelte uit Martins brief van 20-11-1945

Martin richt zijn naoorlogse brieven steeds aan zijn ouders, zus Liza en jongste broer Ben. Broer Daan keert al tijdens de oorlog terug naar Nederland om zijn studie aan de middelbare school te beginnen. In eerste instantie wordt hij ondergebracht bij familie in Kampen. Daar kan hij niet goed aarden in het streng christelijke milieu dat daar heerst. Martin en Wim vinden het daarom beter dat hij daar weggaat en bespreken dat met hun oom Obe (de broer van hun vader) en zijn vrouw. Uiteindelijk besluiten ze dat Daan bij deze oom en tante in Den Haag gaat wonen. Dit is zo omstreeks eind 1943, wanneer Martin en Wim volop bezig zijn in het verzet. Daan wil het liefste bij Martin en Wim wonen maar gezien hun verzetsdaden en het constante gevaar dat daarmee gepaard gaat, is dat echter onmogelijk.

Martin schrijft over hoe het met Daan verder gaat:

'Daan is toen in Den Haag op de H.B.S. gekomen. Toen wij in april (1944) daarop werden

gearresteerd was het echter mis met hem. Hij begon met spijbelen en toen kwam ook voor hem de gevaarlijke tijd van de razzia's. Eerst begon hij met kantoorbanen. Hij heeft het erg moeilijk gehad door het gemis ook van ons. De verhouding was dan ook niet al te rooskleurig. Toen ik in Juli dit jaar repatrieerde werkte hij op een distributiekantoor. Ik was hierover natuurlijk erg verwonderd want ik waande hem nog op school. Op ons telegram kwam hij dadelijk in Apeldoorn. Ik heb hem toen ook dadelijk die baan laten opgeven. Hij heeft mij toen 2 maanden trouw geholpen. Toen de vacantie om was moest er natuurlijk een beslissing worden genomen. Ik wilde hem weer aan de studie hebben. Dit had eerst heel wat voeten in de aarde, vooral daar hij het in zijn hoofd had gehaald om op kamers te gaan wonen. Na heel wat heen en weer gepraat, ik ben er zelf tweemaal voor naar Den Haag geweest om alles mondeling met Oom en Tante te bespreken, is het mij gelukt om daar de toestand weer in het reine te brengen en Daan er toe te bewegen weer te gaan studeren. Hij is nu op het Residentie-lyceum en kan als alles goed gaat in 1947 zijn einddiploma H.B.S. halen. Ik meende hiermee geheel in de geest van Vader en moeder te handelen door deze weg te volgen. Verder zal Daan zelf alles wel schrijven. Hij heeft nu eenmaal een stimulace nodig om iets te volbrengen. 't Is jammer dat ik ziek ben, anders zou ik hem meer kunnen helpen. Hij moet in ieder geval zien een of ander diploma te halen om vooruit te komen.'

Gedeelte uit Martins brief van 20-11-1945

Martin schrijft in meerdere brieven aan zijn familie in min of meer dezelfde woorden over het overlijden van Wim. Telkens toont hij een groot medeleven met het verdriet dat zijn ouders moeten hebben als het gaat om dit verlies. Ook blijkt uit zijn brieven dat er grote onzekerheid heerst over het lot van familie en bekenden en de omstandigheden, direct na de oorlog. Het laat zich aanzien dat de ouders van Martin denken dat hun zoon Wim in Zwolle ligt begraven. In een van zijn brieven bericht Martin hoe het werkelijk is:

De ouders van Wim bezoeken in 1965 de plek waar hij in eenzaamheid het leven liet

'Dan moet ik eerst nog iets teleurstellends schrijven. Het stoffelijk overschot van Wim ligt niet in Zwolle begraven. Ik neem het dien Bruininga erg kwalijk dat hij jullie dit op de mouw heeft gespeld. Door dergelijke verhalen krijgt men zeer verwarrende en soms preciaire toestanden. Het schijnt moeilijk te zijn om alles juist over te brengen en het wordt dan voor degenen voor wie de berichten bestemd zijn op den duur een toestand, waarin men niemand meer gelooft. Ik heb hier vele gevallen van meegemaakt na mijn repatriëring. Ook schijnt B. de toestanden in de D. concentratiekampen niet te kennen. Wim ligt gelukkig niet in die mofse bodem begraven. Hij is gecremeerd in het crematorium te Neuengamme. Wij kunnen hem dus zelfs geen eer bewijzen op zijn graf. Trouwens dat is maar een aardse gewoonte. Wim is nu van alles in dit leven verlost. Het is een grote troost.'

Gedeelte uit Martins brief van 27-12-1945

De ouders van Wim zullen 20 jaar later, op 07-11-1965, aanwezig zijn bij de onthulling van de Nederlandse gedenksteen in Neuengamme en met hun bezoek aan Neuengamme hun daar omgekomen zoon respect betuigen.

Het leven gaat verder

In de brief van 21-08-1945 schrijft Martin zijn familie over de trouwplannen die hij en Truus hebben. Het plan is om voor de winter van 1945 te trouwen. Martin geeft aan het spijtig te vinden dat de familie niet bij het huwelijk aanwezig

zal kunnen zijn. Hij verlangt ernaar dat zij Truus leren kennen.

In een latere brief, van 27-12-1945, beschrijft Martin zijn zoektocht naar een huis. Het geplande huwelijk is dan nog niet voltrokken.

'Inmiddels zijn wij druk bezig met het zoeken naar een huis. Nu bestaat een kans, dat we zullen slagen en wel in Arnhem. Daan maakte nl. op z'n lifttocht naar hier kennis met een verpleegster uit Arnhem. In de loop van het gesprek werd ook de woningnood aangesneden en van het een kwam het ander. Het moet een heel mooi groot huis zijn op zeer goede stand en ligging in verband met mijn kuur. Er is wel plaats voor een gezin met 10 kinderen. Dus groot genoeg. Het echtpaar aan wie het toebehoort vertoeft tot Juli in Zuid-Frankrijk en willen bij terugkeer naar Wassenaar. De verpleegster moet daar een huis voor hen zoeken en mag tevens het eerstgenoemde verhuren. Het is dan dadelijk te betrekken. Nu gaat Truus 5 of 6 Januari eens poolshoogte nemen en dan kunnen we pas verder zien. Tot zo lang hangt dat dus nog in de lucht. In Apeldoorn is het erg moeilijk om wat te krijgen. Bovendien wordt de woningnood nu nog steeds groter. Het zou dus een buitenkansje zijn als we in Arnhem slagen.'

Gedeelte uit Martins brief van 27-12-1945

Op 31-01-1946 wordt het huwelijk tussen Martin en Truus voltrokken in Apeldoorn. De ouders van Martin zijn niet aanwezig, zo vermeldt de huwelijksakte. Op de huwelijksakte staat ook vermeld dat comparant, Martin, onder ede heeft verklaard geen geboorteakte of akte van bekendheid te kunnen verschaffen, wat impliceert dat

Het schijnt moeilijk te zijn om alles juist over te brengen en het wordt dan voor degenen voor wie de berichten bestemd zijn op den duur een toestand, waarin men niemand meer gelooft.

het normale leven nog niet op gang is gekomen en contact met Nederlands-Indië moeilijk is. Tijdens het korte huwelijk worden twee kinderen geboren. Johanna Wilhelmina Henriëtte (roepnaam Riet) in 1946 en Yvonne Florence Eugenie in 1948. De meisjes zijn nog klein als de echtscheiding wordt uitgesproken in 1951. De oorlog laat hiermee ook zijn sporen na in het leven van deze kinderen. Martin hertrouwt. Vanaf 02-05-1952 staan hij en zijn tweede echtgenote ingeschreven op de Koninginneweg 123 hs te Amsterdam. Vanaf 19-01-1954 staan beiden ingeschreven in Detroit, in de Verenigde Staten. Op 12 maart 2008 overlijdt Martin in Princeton, New Jersey, op 86-jarige leeftijd.

De naam van Jan Willem Mobach wordt vermeld op de plaquette in het Carolus Clusius College in Zwolle, het Christelijk Lyceum waar hij in 1942 eindexamen doet. Leerlingen en oud-leerlingen brengen hiervoor het geld bij elkaar. De plaquette is onthuld op 1 november 1945, hangt in de hal van het college en heeft de volgende tekst:

'TER NAGEDACHTENIS AAN ONZE MEDE-LEERLINGEN UIT DE JAREN 1939-1945 DIE DOOR OORLOGSGEWELD GEDOOD ZIJN'

Dan volgen de negen namen van de slachtoffers en de tekst:

**JEZUS ZEIDE 'MIJNEN VREDE GEEF IK U'
JOH. 14:27**

Op de website van Nationaal Comité 4 en 5 mei valt over de plaquette het volgende te lezen: *'De gedenksteen was een initiatief van de Zwolsche Lyceïsten Bond. 'Alles gaat practisch weer zijn gewone gang op het Zwolsche Lyceum', schreef de Bond in de eerste schoolkrant na de bevrijding. 'Het lijkt alles weer gewoon en we denken er bijna niet meer aan, dat er jaren zijn geweest, waarin we niet zomaar onze eigen school konden binnengaan, jaren, waarin de jongens van de hogere klassen niet het huis*

Oorlogsmonument Civitas Academica VU Amsterdam

uit konden. Sterker nog, wij vergeten zelfs maar al te gauw, dat er leerlingen van ons Lyceum zijn geweest, die door de Duitsers ter dood zijn gebracht, die hun leven gaven voor onze vrijheid.'

Ook komt de naam van Jan Willem Mobach voor op een bronsreliëf-plaquette in de Vrije Universiteit te Amsterdam, waar Wim zijn studie Geneeskunde was begonnen.

Dit monument is onthuld op 3 mei 1952.

De herdenkingsplaquette werd aangebracht in het toenmalige universiteitsgebouw aan de Keizersgracht.

Begin jaren 70 is de plaquette verplaatst en bevindt zich nu tegenover de aula in het hoofdgebouw van de Vrije Universiteit Amsterdam.

De tekst op deze plaquette luidt:

'TER GEDACHTENIS AAN DE LEDEN VAN DE CIVITAS ACADEMICA DIE TIJDENS DE BEZETTING 1940-1945 HUN LEVEN HEBBEN GELATEN VOOR VADERLAND EN VRIJHEID'

Gevolgd door 88 namen van omgekomenen van de Civitas Academica en de tekst:

'DEN VADERLANT GHETROUWE BLIJF ICK TOT INDEN DOOT'

'Ort der Verbundenheit' gedenkposters van de broers Mobach en Henri van Deemter

Terugkeer uit Nederlands-Indië

In 1946 keren vader en moeder Mobach, zus Liza en broer Ben vanuit Nederlands-Indië eindelijk terug naar Nederland. Of Martin zijn familie direct heeft kunnen begroeten, is onduidelijk. Hij kuurt in 1946 in Davos, de precieze periode is niet bekend. Het gezin uit Nederlands-Indië woont eerst in bij Martin en Truus, in de Koningin Hortenselaan 9 in Apeldoorn. Vader Tjebbe is dan echter alweer teruggekeerd naar Nederlands-Indië om zijn werkzaamheden voort te zetten.

In het jaar dat de familie terugkeert naar Nederland, staat hen nog een enorme beproeving te wachten. Liza en Ben zitten beiden op de Christelijke Hogere Burgerschool (HBS) aan de Jachtlaan in Apeldoorn. Dit is dezelfde school als waar hun oudste broer Martin in 1940 zijn diploma behaalde.

Liza zit in klas 4 en Ben in klas 2C. Op maandag 7 oktober 1946, even na elfen, voltrekt zich een enorme ramp in Apeldoorn. Terwijl 27 leerlingen van klas 2C in de gymzaal van de school onder leiding van hun gymleraar bezig zijn met een vrije oefening, cirkelt een jachtvliegtuigje rond boven de school en raakt met de rechtervleugel het dak van de school. De brandstoftank scheurt los en komt met inhoud en al op het gymlokaal terecht. Er ontstaat een inferno, waarbij iedereen uit de gymzaal probeert te ontkomen. Liza schreeuwt een brandende jongen toe dat hij in de vijver moet springen. Deze jongen overleeft de ramp. Ben is een van de leerlingen die in het ziekenhuis terechtkomt. Hij overlijdt de volgende dag aan zijn verwondingen.

Met het overlijden van hun jongste zoon is de familie Mobach opnieuw in diepe rouw gedompeld. Vader Mobach is ook nu weer ver weg in Nederlands-Indië. Pas in 1950 keert hij ook voorgoed terug naar Nederland. Op 02-06-1950 staat er een berichtje in de krant waarin hij, mede namens zijn familie, zijn dank betuigt voor de vele blijken van belangstelling na zijn terugkeer uit Nederlands-Indië.

De opdracht van Wim aan zijn broer Martin

Op 5 december 1944 zagen Martin en Wim elkaar voor het laatst, toen zij onderweg in de trein van Ladelund naar Neuengamme waren. Wim voelde zijn einde nabij en gaf zijn broer een opdracht. Martin heeft deze opdracht verwoord in zijn brief van 20-11-1945: *'Martin', zei hij, jij moet terug naar Nederland, jij moet onze verrader ontmaskeren. Ga alleen, ik kan niet meer mee.'*

Aangezien maar weinig mensen wisten van de geheime belcode van 'De Nieuwsbode; orgaan van de vrije pers', moet het zeker een bekende zijn geweest. Er zijn sterke vermoedens wie de verzetsgroep heeft verraden. Martin heeft deze vermoedens echter nooit willen bevestigen en daarmee ontbreekt elk hard bewijs.

De identiteit van Karel, een van de twee onbekende jongens uit het 'Illegale gezin' van Martin Mobach

In een van de brieven van Martin schrijft hij niet alleen over het verlies van zijn broer Wim, maar eveneens van twee andere jongens. De manier waarop Martin hun verlies beschrijft

Terwijl 27 leerlingen van klas 2C in de gymzaal van de school onder leiding van hun gymleraar bezig zijn met een vrije oefening, cirkelt een jachtvliegtuigje rond boven de school en raakt met de rechtervleugel het dak van de school.

Yvonne Können-Mobach na het opplakken van de poster van haar teruggekeerde vader Marten Tjebbe Mobach

laat zien dat ook deze jongens veel voor Martin hebben betekend.

‘Ook het verlies van de beide andere jongens was een slag. Helaas is niemand van hen teruggekeerd. Drie stoere jongens uit ons eigen illegale gezin zijn het slachtoffer geworden van de mofse beulen. Dit bloed kan alleen met hun bloed slechts gedeeltelijk betaald worden. Nooit zal de wereld met deze sadisten enige consideratie betonen. Dit onrecht móet uitgeroeid worden en op zo kort mogelijke termijn en te beginnen bij de hogere regionen. Weg met dat Ploertentuig!’

Gedeelte uit de brief van 27-12-1945

Aangenomen kan worden dat een van deze jongens de 19-jarige Karel is, wiens identiteit door Martin helaas niet wordt beschreven in zijn brieven. Alle reden dus om op zoek te gaan naar informatie over hem. In een artikel over de verzetskrant ‘De Nieuwsbode’ in de Apeldoornse Courant van 08-05-1945 is een eerste aanknopingspunt te vinden, namelijk dat Karel theologiestudent is. Stukje bij beetje komen de puzzelstukjes bij elkaar en wordt er een beeld verkregen van de persoon Karel en hoe het hem in de oorlog is vergaan.

Zijn volledige naam is Karel Willem Hogenhout, geboren op 06-11-1924 in Amsterdam. Zijn ouders zijn Johannes Anthonius Franciscus Hogenhout en Neeltje Hogenhout-Minkenhorst. Neeltje is de tweede echtgenote van Johannes en is ruim twintig jaar jonger dan haar man. Beide ouders van Karel overlijden in 1930, vader in de maand oktober en moeder al in juli. Karel wordt dus wees als hij ongeveer zes jaar oud is. Hij wordt opgenomen in het gezin van zijn 36-jarige zus Alida Wilhelmina (de oudste dochter uit een eerdere relatie van vader Hogenhout) en haar echtgenoot Gerardus Wildriks. Het gezin woont in de Vlietstraat 48I in Amsterdam. Volgens documenten van de Oorlogsgravenstichting wordt Karel op 6-10-1942 ingeschreven in Utrecht, waar hij op kamers gaat wonen in de Abraham Bloemaertstraat 6. Hij is dan zo’n achttien jaar oud. Gezien zijn leeftijd start

Dit bloed kan alleen met hun bloed slechts gedeeltelijk betaald worden. Nooit zal de wereld met deze sadisten enige consideratie betonen.

daar in Utrecht mogelijk zijn theologiestudie. Pleegvader Wildriks vermeldt na de oorlog aan de Dienst Identificatie en Berging het volgende over Karel:

‘Was student. Heeft geen verklaring willen tekenen. Aan de oproep voor tewerkstelling geen gevolg gegeven. Ondergedoken. Berichten Engelse zender opgevangen en door middel van gestencilde blaadjes doorgegeven. In voorjaar 1944 zijn groep vermoedelijk door verraad in de Michelangelostraat te Amsterdam door grüne Polizei overvallen en gearresteerd. Van Euterpestraat naar Huis van Bewaring te Amsterdam overgebracht. Omstreeks mei 1944 naar Amersfoort en daarna naar Duitsland vertransporteerd. Niets meer vernomen totdat we augustus 1945 van een medegevangene mededeling van zijn overlijden ontvingen.’

De omstandigheden rond de arrestatie van Karel komen volledig overeen met die van Martin en Wim Mobach. Hij is net als Martin, Wim en Truus gearresteerd op 28-04-1944. De precieze gegevens over Karels transportdata naar Kamp Amersfoort en Neuengamme waren Wildriks wellicht niet bekend op het moment dat hij een verklaring aflegde aan de Dienst Identificatie en Berging. Uit de brieven van Martin weten we echter dat Karel en Wim op dezelfde datum naar Amersfoort zijn gebracht, namelijk op 25 mei 1944. Karel kreeg daar het kampnummer 12834. Tussen het nummer van Karel en Wim zaten 18 nummers, dus ze waren mogelijk bij elkaar in de buurt bij aankomst. Op 20 augustus 1944 heeft Karel een brief gestuurd vanuit kamp Amersfoort naar zijn

pleegvader in de Vlietstraat 48I in Amsterdam, de inhoud hiervan is helaas onbekend. Net als Martin en Wim Mobach, kwam Karel op 14 oktober 1944 aan in Neuengamme. Hier kreeg hij kampnummer 57038. De kampnummers van Martin en Wim waren beduidend lager. Mogelijk is Karel Martin en Wim in de chaos bij de inschrijving tijdelijk uit het oog verloren.

Omtrent het overlijden van Karel was eerst enige onduidelijkheid. In augustus 1945 heeft een overlevende verklaard dat Karel in Husum overleden zou zijn. Of met deze overlevende Martin Mobach wordt bedoeld is niet zeker. Het is waarschijnlijk dat alle drie de mannen in Husum zijn geweest en dat Karel daar mogelijk ziek is achtergebleven terwijl Martin en Wim op transport gingen naar Ladelund. Karel staat echter niet op de lijst van overledenen in Husum en kan met een ziekentransport van Husum naar Neuengamme zijn gebracht, waar hij mogelijk in het Schönungsblock terecht is gekomen. Het Schönungsblock was een ziekenboeg voor diegenen die in de meeste gevallen weer opgelapt konden worden. Karel overleed daar op 15-12-1944. Dat Karel en Wim elkaar daar niet hebben gezien kan komen doordat Wim op 05-12-1944 in het Krankenrevier is opgenomen, waar hij op 09-12-1944 overleed. In het Krankenrevier lagen de zieken die naar alle waarschijnlijkheid niet meer beter zouden worden. Dat waren dus twee verschillende gebouwen. Omdat niet bekend is wanneer Karel met het transport naar Neuengamme terugkeerde, kan het ook zijn dat Wim toen al was overleden.

De rouwkaart die de familie op 17-08-1945 verstuurt, vermeldt dat Karel begin november 1944 in Husum is overleden. Dit is mogelijk afgeleid van de verklaring van de overlevende, die Karel heeft gekend in Husum, maar is onjuist. Karels overlijdensakte is opgemaakt op 15-12-1944 in Neuengamme. De overlijdensakte, opgemaakt op 31-10-1945, bevestigt de overlijdensdatum van 15-12-1944 en de overlijdensplaats Neuengamme. Op 14 mei 1946 neemt ook Gemeente Utrecht dezelfde datum en

Rouwkaart van Karel Hogenhout van 17 augustus 1945 met onjuiste datum en overlijdensplaats

overlijdensplaats over in de door hen opgestelde overlijdensakte.

De identiteit van de tweede onbekende jongen uit het 'illegale gezin' van Martin Mobach

In een artikel op Wikipedia valt de naam van G. van Dijk te lezen als zijnde een van de medewerkers van 'De Nieuwsbode' die in Neuengamme zijn overleden. De enige persoon op ons eigen Digitaal Monument met de voorletter G. gekoppeld aan de achternaam van Dijk is Johan George van Dijk. Bij het verder zoeken naar deze naam op de website van de Oorlogsgravenstichting verschijnt een krantenberichtje met een oproep om inlichtingen over Karel Willem Hogenhout én Johan George van Dijk, waarmee het zeer aannemelijk is dat de identiteit van de derde jongen in het 'illegale gezin' van Martin Mobach is bevestigd.

De tekst in het krantenberichtje luidt:
'Karel Willem Hogenhout, geb. 6-11-'24 en Johan George van Dijk, geb. 11-1-'19, beide 11 Oct. 1944 uit Amersfoort naar Neuengamme getransporteerd. Br. Aan mej. M. Braams, Valeriusstraat 181 boven, Amsterdam Z.'

Johan George van Dijk is geboren op 11-07-1919 te Amsterdam. Op documenten van Kamp Amersfoort wordt als jaartal 1915 gegeven. Op de Erelijst voor gevallen staat als geboortjaar 1819. Het moge duidelijk zijn dat dit laatste in geen geval juist kan zijn.

George is de zoon van Arnold Ludwig van Dijk (1877-1951) en Adriana Catharina Deichman (1879-1951), beiden geboren en overleden

Een aantal 'Ort der Verbundenheit'-gedenkpsters die dit jaar zijn opgeplakt

te Amsterdam. Hij heeft twee oudere zussen (*1906 en *1907) en een oudere broer (*1909). Op 03-03-1938 wordt George gekeurd voor militaire dienst en voorgoed ongeschikt verklaard omwille van een 'gebrek' aan zijn borst en platvoeten. De registratie (mèt geboortjaar 1919) bevat ook nog de vermelding dat hij 1.71 meter lang is. Vanaf 05-05-1942 staat hij ingeschreven in Maarn. Dit is vermoedelijk vanwege zijn werkzaamheden als 'opvoedend ambtenaar'

in het gesticht 'Valkenheide', een tehuis voor moeilijk opvoedbare jongens, uitgaand van de Nederlands-hervormde Kerk. Bij dit opvoedingsgesticht horen meerdere personeelswoningen. George is ten tijde van zijn inschrijving in Maarn 23 jaar oud.

George wordt op 07-06-1944 gearresteerd, meer dan een maand later dan Martin, Wim en Karel. De precieze reden voor zijn arrestatie is niet bekend, al gaat het zeker om verzetswerk.

De gevangenen in Neuengamme zijn en masse gecremeerd, waardoor persoonlijke as nooit aanwezig is geweest en dus ook geen urnen en al helemaal geen graf.

Zo'n drie weken later, op 28-06-1944 belandt ook hij in Kamp Amersfoort. Hij krijgt daar kampnummer 1412. Tegelijk met Martin, Wim en Karel wordt hij op 11-10-1944 naar Neuengamme gedeporteerd en komt daar aan op 14-10-1944. Daarna is niet met zekerheid aan te geven in welke buitenkampen hij is geweest. De kans is het grootst dat hij in Husum en Ladelund is geweest omdat de meeste gevangenen van het 11 oktober-transport daar zijn geweest. Mogelijk is hij ook in Wedel of eventueel in Meppen-Versen geweest, al is deze kans vele malen kleiner.

Op 12-07-1946 bericht de vader van George aan de Commissie belast met de verzorging en overbrenging van Duitse concentratiekampgevangenen naar Nederland dat zijn zoon, geboren 11-07-1919 (dat zal dan het juiste geboortjaar zijn!) op 29-12-1944 in de ziekenbarak in Ladelund is overleden. Vader geeft aan graag te willen dat zijn zoon in Nederland wordt herbegraven. Vader vermeldt in deze brief ook dat George als illegaal werker te Amsterdam is gearresteerd en in oktober via Kamp Amersfoort naar Neuengamme is gebracht.

Op 19-10-1949 stuurt de broer van George een brief met de vraag om de overbrenging van de stoffelijke resten van George. Hij krijgt van het hoofd Dienst identificatie en berging als antwoord dat dat onmogelijk is omdat George is begraven in een massagraf waarvan de opening, ingevolge de geldende internationale bepalingen niet is toegestaan. Hiermee wordt kennelijk Ladelund bedoeld, gezien het feit dat dit op meerdere documenten als overlijdensplaats wordt genoemd. En ... het is bekend dat de graven in Ladelund niet mogen worden geopend in verband met grafcrust.

In 1951 is de familie op de hoogte van het feit dat George niet in Ladelund maar in Neuengamme is omgekomen, zoals eerder vermeld op 29-12-1944. Ze willen alsnog informatie krijgen over de ligging van het graf en de mogelijkheid van overbrenging van de stoffelijke resten naar Nederland.

De Oorlogsgravenstichting antwoordt op 19-11-1951 dat ze hen moeten teleurstellen omdat de gevangenen in Neuengamme en masse zijn gecremeerd, waardoor persoonlijke as nooit aanwezig is geweest en dus ook geen urnen en al helemaal geen graf.

Ten tijde van deze mededelingen zijn beide ouders van George al overleden. Zij hebben nooit met zekerheid geweten waar hun omgekomen zoon is gebleven.

En hiermee eindigt het verhaal van Marten Tjebbe en Jan Willem Mobach, Geertruida Wilhelmina van Deemter en de beide jongemannen Karel Willem Hogenhout en Johan George van Dijk, die allen hun leven in de waagschaal hebben gesteld voor de vrijheid en die, met uitzondering van Martin en Truus, hun verzetsdaden met de dood hebben moeten bekopen.

Karin van Steeg

Geraadpleegde bronnen:

- Genealogie Online: G. de Jong, 'Stamboom Mobach/de Waij'
- Delpher
- Van naam tot nummer - Pieter Dekker & Gert van Dompseleer
- Rode Kruis-document: Onderzoek Representanten
- Scouts in de oorlog
- Wikipedia: De Nieuwsbode; orgaan van de vrije pers
- www.geheugenvandevu.nl
- Met dank aan Piet Dam voor de informatie die hij gaf over Sandbostel.

Het leven van Louis Hofmann eindigde in Neuengamme

EEN RECONSTRUCTIE

Anne Schram Ouweneel

In concentratiekamp Neuengamme stierven 42.900 mensen. Allen hadden een naam, een gezicht, een verhaal. Dit is het verhaal van één man. Was hij een held? Was hij een verzetsstrijder? Hij was een mens. Ludwig Christoph Hofmann, roepnaam Louis, was een reislustige rechtsgeleerde. Tijdens de oorlog overleed zijn geliefde moeder. Op weg naar het vrije Frankrijk werd Louis verraden en opgepakt. In Sachsenhausen vertelde hij een medegevangene wat hem was overkomen.

Ludwig Christoph Hofmann werd op 19 april 1902 geboren in Rotterdam. Zijn vader, Ludwig Christoph Hofmann senior, geboren in Darmstadt, was in 1897 via de Verenigde Staten naar Nederland gekomen. Als hofmeester bij de marine verzorgde hij de hutten van de officieren en onderofficieren. In 1898 trouwde vader Hofmann in Rotterdam met Huberta Louisa Goedhart.

Omwervingen

Door het werk van Hofmann senior verhuisde het echtpaar regelmatig. Hun eerste dochter, Ludovica Christina, roepnaam Louise of Wiesje, werd in 1898 geboren in Antwerpen. Vader Hofmann werkte daar als maître d'hôtel. Hun tweede kind, Ludwig Christoph, roepnaam Louis, werd in 1900 geboren in Londen. Een paar maanden na zijn geboorte verhuisde het

gezin terug naar Rotterdam. Daar kwam de kleine Louis te overlijden, 21 maanden oud. Moeder Huberta Louisa was toen al hoogzwanger van de Ludwig Christoph Hofmann over wie dit verhaal gaat. Hij kreeg dezelfde naam als zijn overleden broertje, met roepnaam Louis.

Toen Louis zeven maanden oud was, verhuisde het gezin opnieuw naar Antwerpen. Ook dit keer duurde het verblijf kort: na een half jaar keerde het gezin terug naar Rotterdam, waar dochter Otilie Abersedes (later Otilie Mercedes) werd geboren.

In Rotterdam woonden de Hofmannen tussen 1903 en 1907 op acht verschillende adressen. Voorwaar geen toonbeeld van stabiliteit. Eind 1907 verhuisde het gezin 'ambtshalve' naar Hamburg. Vader Hofmann was voor zijn werk

Louis Hofmann (Rotterdam, 19 april 1902 – Neuengamme, 19 januari 1945)
Foto van Oorlogsgravenstichting

als hofmeester dus nog steeds verbonden aan havensteden. Minder dan een jaar later keerden moeder en kinderen zonder vader Hofmann terug naar Rotterdam. Huberta Louisa bracht haar zoontje Louis tijdelijk onder bij een gezin in de Saftlevenstraat. Louis was toen zes jaar oud. Er was al veel gebeurd in zijn leven, en dit was pas het begin.

Alleenstaande moeder

Louis' moeder Huberta Louisa was nu een alleenstaande moeder. Zij probeerde geld te verdienen als naaister en later als winkelierster in een chocoladewinkel. Ze woonde in kleine boven- of benedenwoningen in Rotterdam en verhuisde vaak. Haar kinderen bracht ze onder in een katholiek pensionaat in Hasselt, België. Maar in 1910 mocht Louis bij zijn moeder komen wonen, acht dagen voor zijn achtste verjaardag. De maand erna kwamen ook zijn twee zussen weer 'thuis' wonen. Ondertussen had Huberta Louisa – haar roep-

naam is niet bekend – een echtscheiding aangevraagd. In juni 1910 werd haar huwelijk met Ludwig Christoph senior ontbonden. Als reden staat opgegeven: 'door genoemden Ludwig Christoph Hofmann gepleegd overspel.' De verblijfplaats van vader Hofmann was onbekend; in de echtscheidingsakte staat 'zonder bekende woonplaats hier te lande'.

Helaas konden de kinderen niet bij hun moeder blijven wonen. Op 24 december 1910, één dag voor kerstmis, gingen zij opnieuw het huis uit.

Louis' moeder Huberta Louisa was nu een alleenstaande moeder. Zij probeerde geld te verdienen als naaister en later als winkelierster in een chocoladewinkel.

Advertenties in *Virtus concordia fides*; orgaan van het Leidsch Studentencorps, 1925 en 1926

De dochters naar het pensionaat in Hasselt, Louis naar het seminarie van de Dominicanen in Nijmegen. Nog twee keer nam moeder Huberta Louisa haar kinderen in huis, in 1911 en in 1913, maar beide keren moesten Louise, Louis en Otilie uiteindelijk toch weer naar een internaat, respectievelijk na anderhalf jaar en na twee jaar thuis. Opvallend is dat Louis langer bij zijn moeder bleef wonen dan zijn twee zussen.

Ondanks haar penibele situatie heeft Huberta Louisa ervoor gezorgd dat haar kinderen een goede opleiding kregen. Zelf kwam ze uit een middenklassegezin: haar vader was beambte ('commies') bij de belastingdienst.

School en studie

Louis zat van september 1915 tot september 1918 op de Latijnse School van het Dominicus College in Nijmegen. In september 1918 kwam hij weer in Rotterdam wonen, bij zijn moeder op de Jan Porcellistraat 36b. Ook dit keer was dat tijdelijk: al na twee maanden later ging Louis twee blokken verderop inwonen bij weduwe Maltha op de Joost van Geelstraat 25a. Zijn vader zat vermoedelijk nog in Duitsland. 'Gevoeligheden', staat erbij op de gezinskaart van Huberta Louisa.

Pas zo'n anderhalf jaar nadat hij in Rotterdam kwam wonen, rond de kerstvakantie van 1919, stroomde Louis in op het Erasmiaans Gymnasium, in de vierde klas. Kennelijk had hij een achterstand, want in het docentenschrift schreef de rector: "In klasse IV B komt voorloopig te zitten L. Hofmann, leerling in klasse IV te Nijmegen (St. Dominicus College). Na veertien dagen verneem ik gaarne van de docenten in die klasse, hoe zij over zijn aanleg denken."

Louis mocht op de school blijven, al bleef één docent ontevreden. In de docentenvergadering aan het eind van het schooljaar zei Plomp, docent Nederlands en aardrijkskunde: "Doet weinig zijn best om in te halen, wat hij te kort komt." Maar Louis' docent Latijn, de heer Engers, meende dat het niet hopeloos was, en zijn docent Engels, 'miss' Van Dullenen – de eerste vrouwelijke docent van het Erasmiaans Gymnasium – voegde daaraan toe: "Doet zijn best."

In maart 1921 verliet Louis de school om staatsexamen te doen. Vermoedelijk had dit voordelen: als Louis zou zakken, hoefde hij het schooljaar erop alleen de vakken te herkansen waarvoor hij gezakt was. Dit bleek niet nodig: in juli 1921 slaagde hij voor het staatsexamen.

Op 26 september 1921 schreef Louis zich in aan de universiteit van Leiden voor de studie rechtsgeleerdheid. Al tijdens zijn studie begon hij te reizen. Zijn zus Louise schreef later in haar necrologie voor Louis:

Reeds tijdens zijn studie jaren ontwaakte Hofmann's reislust. Het tragische is, dat zijn eerste buitenlandsche reis was naar Hamburg en omstreken, in Augustus 1922; hij heeft 22 jaren geleden reeds de plaats bezocht, waar hij zou sterven.

In 1923 reisde Hofmann enkele maanden in Italië, Griekenland, Turkije en Oostenrijk; in 1924 bezocht hij Zwitserland; in 1925 was hij in Parijs en in Oxford voor zijn dissertatie.

Louise Hofmann, 'Necrologie van prof. dr. L.C. Hofmann'. NIOD, archief 250k, inventaris 1151.

Op 1 december 1924 slaagde Louis voor zijn doctoraalexamen. Hij was nu meester in de rechten. Hij ging werken als repetitor: een particuliere docent die studenten rechtsgeleerdheid voorbereidt op tentamens. In 1927 promoveerde hij tot doctor op de dissertatie *Hand muss Hand wahren in het Oud-germaansche en Oud-duitsche recht*. Hij droeg dit boek op "AAN MIJNE MOEDER". Later zou hij zijn zusje Otille op het hart drukken om niet te kiezen voor een bestaan als alleenstaande moeder.

New York en Johannesburg

In 1927 werd Louis secretaris van de directie van de Steenkolen Handelsvereniging in Rotterdam. Hij vervulde deze functie een jaar. In 1929 kreeg hij een baan aangeboden aan de prestigieuze Columbia University in New York als assistent-professor in het Romeinse recht. Het avontuur was echter van korte duur: in 1930 keerde Louis terug naar Nederland. Hij vestigde zich in Den Haag en ging weer werken als repetitor. Vermoedelijk kon hij hiervan rondkomen. In 1930 verscheen bovendien zijn boek *Het Nederlandsch Verbintenissenrecht*, in 1931 gevolgd door de eerste aflevering van *Het Nederlandsch Zakenrecht*. Beide boeken werden goed verkocht en snel herdrukt.

Ondertussen was vader Hofmann teruggekeerd naar Den Haag. Louis en moeder Huberta Louisa woonden bij hem in als zij in Nederland waren. Moeder en zoon waren echter regelmatig in het buitenland. Louis' zus Louise zou later over Louis schrijven: "Nu volgden enkele jaren van

*Hij was nu meester in de rechten.
Hij ging werken als repetitor: een
particuliere docent die studenten
rechtsgeleerdheid voorbereidt op
tentamens.*

wetenschappelijk werk en reizen naar Engeland, Frankrijk, Noorwegen, Oostenrijk, België en Duitsland." Op 1 februari 1933 verhuisden moeder en zoon van Den Haag naar Milaan. Mogelijk woonde Louis' oudste zus Louise daar toen. Zij werkte als tolk en publicist. Moeder Huberta Louisa woonde ook een tijdje in Rome. Bij haar zoon of bij haar oudste dochter?

Eind 1934 werd Louis benoemd als professor Roman Law, Dutch Law and Jurisprudence aan Universiteit van Witwatersrand in Johannesburg, de tegenwoordige Wits University. Het aanbevelingscomité schreef:

good ... unimpressive appearance, strongly academic, excellently grounded with little practical experience ... speaks and reads German, French, English and Dutch with equal facility.

Kahn, Ellison (1989). The Wits Faculty of Law 1922-1989; A Story with a Personal Touch. Consultus, 1989, 105

Louis Hofmann. Foto uit *In memoriam in Trouw*, 27 september 1945

Op 2 januari 1935 reisde Louis samen met zijn moeder af naar Zuid-Afrika. Zijn moeder bleef vermoedelijk gedurende zijn hele aanstelling in Zuid-Afrika wonen.

De aanstelling werd geen succes. Op 31 augustus 1935 nam Louis alweer ontslag. Officieel op advies van professor Craib vanwege een slechte gezondheid (hartklachten), maar Louis kampte ook met een taalbarrière: elk Nederlands woord en elke Nederlandse uitdrukking moest hij op het bord schrijven, zo gaf hij aan in een lezing. Waarschijnlijk zag Louis Afrikaans ten onrechte als een soort Nederlands dialect en niet als volwaardige taal. Maar ook de slecht bijgehouden bibliotheek zat hem dwars, zo blijkt uit zijn inauguratiereede, al dan niet toevallig getiteld 'The Basis of Mistake on Contractual Obligations'.

Een rusteloos bestaan

In november 1935 keerde Louis terug naar Nederland. In het voorjaar van 1936 solliciteerde hij voor de functie van rechter in Dordrecht, maar de keuze viel op iemand anders. Eind 1936 vestigde hij zich in Parijs.

Op 3 maart 1939 trouwde Louis in Boedapest met Palma of Calma Maria Elisabeth Vass. Het echtpaar ging in Den Haag wonen, maar al op 5 september van datzelfde jaar riep de arrondissementrechtbank in Den Haag de echtscheiding uit. Verwanten van Louis spraken later het vermoeden uit dat het mogelijk een verstandshuwelijk was geweest. De familie noemde hierbij specifiek als voorbeeld het huwelijk van de schrijver Louis Couperus. Louis Couperus trouwde met zijn nicht, mogelijk om zijn homoseksualiteit te verbloemen.

Opvallend is dat moeder Huberta Louisa in 1937 en 1938 een jaar in Nice woonde. Precies in de periode dat Louis in het buitenland zat. Was zij weer bij hem ingetrokken, zoals eerder in Rotterdam, Zuid-Afrika en wellicht Milaan? Zat Louis in 1937 en 1938 in Nice? Misschien betekent het niets, maar ook de schrijver Louis Couperus woonde lange tijd in Nice, van 1900 tot 1910. Couperus zag Nice als een symbool van liefde, warmte en sensualiteit, in tegenstelling tot het kille, benauwde Den Haag. Was Couperus een inspiratie geweest voor Louis Hofmann? In elk geval leidden beide heren een reizend bestaan en ging over beide heren het gerucht dat zij getrouwd waren 'voor de vorm'.

Ondanks zijn schijnbaar rusteloze bestaan zag Louis kans om in 1939 opnieuw een boek uit te brengen: *Het Nederlandsch Personen- en Familierecht*. Het zou zijn laatste grote publicatie worden. Louis' boeken zijn tot diep in de jaren zeventig aangevuld en herdrukt. Zij worden nog steeds geraadpleegd door studenten en duiken regelmatig op als bron bij scripties.

Engelandvaarder?

In 1939, toen de spanningen in Europa toenamen, zat Louis' oudste zus Louise in de Pyreneeën om materiaal te verzamelen voor een boek. Volgens eigen zeggen maakte zij plannen om haar moeder en broer naar Frankrijk te halen als de oorlog zou uitbreken. Zij was zelfs al op zoek naar een huis voor hen. Zij schreef: "Doch de mijnen dachten er blijkbaar anders over:

De verhouding tussen Professor Hofmann en zijn zuster was zodanig, dat hij ze hield buiten alle besprekingen en handelingen, de politiek betreffende, daar hij haar volgens zijn eigen woorden niet geheel vertrouwde.

zij meenden in ons kleine neutrale landje veiliger te zitten en rieden mij derhalve aan naar Nederland terug te komen.” Dat advies volgde zij op.

Tijdens de eerste oorlogsjaren woonde Louis aan de Javastraat 124 in Den Haag – dezelfde straat waar later het Louis Couperus Museum gevestigd zou worden. Hij zat “practisch zonder inkomen, met uitzondering van de ontvangsten voor enkele lessen als repetitor en het schrijven van een juridisch werk,” aldus zijn vriend en latere executeur-testamentair C. Sterling. “Hij teerde van zijn kapitaal in.”

In de officiële slachtofferregisters staat dat Louis actief was binnen het verzet, maar de enige bron hiervoor lijkt zijn zus Louise te zijn. Volgens Louise was de relatie tussen broer en zus innig, maar executeur-testamentair Sterling verklaarde na de oorlog dat “de verhouding tussen Professor Hofmann en zijn zuster zodanig [was], dat hij ze hield buiten alle besprekingen en handelingen, de politiek betreffende, daar hij haar volgens zijn eigen woorden niet geheel vertrouwde.” Nota bene: vooralsnog wijst niets erop dat Louise nazigezind was. Van Louise bestaat een CABR-dossier, maar dit houdt verband met haar Belgische nationaliteit en maakt geen melding van een eventueel NSB-lidmaatschap.

Louise kon na de oorlog geen details verstrekken over het illegale werk van Louis. Zij noemde alleen dat hij valse papieren had geregeld voor de familie Sanders. De Joodse huisarts dr. Jacob Sanders (1987-1945), met wie Louis volgens

Louise bevriend was, zat met zijn vrouw en twee dochters ondergedoken in Pijnacker. Zat Louis dus in het verzet? Na de oorlog meldde de directeur van Stichting 1940-1945 aan een secretaris van Prins Bernard: “Eveneens omtrent eventueel wijlen Prof. Hofmann verricht verzetswerk zijn geen gegevens te verkrijgen.” Uitsluitel is er dus niet.

In 1940 overleed Louis’ vader in Duitsland. Op oudejaarsmorgen 1942 overleed ook Louis’ moeder. Dit zal een klap voor hem zijn geweest, gezien de ogenschijnlijk symbiotische relatie tussen de twee. Was het overlijden van zijn moeder mede de reden dat hij Nederland probeerde te ontvluchten? Verlangde Louis juist in die zwarte periode naar het zonnige Nice, dat in het vrije Vichy-France lag? Liep Louis als homoseksueel gevaar in Nederland? Of wilde hij zich in Engeland aansluiten bij het verzet?

Volgens de necrologie die zijn zus na de oorlog schreef, was het een combinatie van factoren:

De oorlogstoestand was voor Hofmann zwaar, vooral toen zijn moeder den 31. December 1942 overleed. Reeds lang koesterde hij het plan, naar Engeland te gaan; reeds waren voor laatstgenoemden datum twee pogingen te dieneinde mislukt. Eindelijk voerde hij in November 1943 dit plan uit.

Louise Hofmann, ‘Necrologie van prof.dr. L.C. Hofmann’. NIOD, archief 250k, inventaris 1151.

Aanvankelijk had Louis zijn zus Louise niets van zijn vertrek laten weten. “Hij vertrouwde haar niet voldoende. Ten laatste heeft hij het haar toch gezegd,” aldus Sperling, de vriend annex executeur-testamentair. Louise Hoffman bracht haar broer op 30 november 1943 met tramlijn 7 naar het treinstation in Den Haag. Op station Laan van Nieuw Oost-Indië nam zij afscheid van hem; zij wachtte niet tot de trein kwam. Nog diezelfde dag werd Louis ten zuiden van Breda, vlak bij de Belgische grens, gearresteerd door de *Sicherheitsdienst*. Hierover later meer.

Een tocht langs Nederlandse concentratiekampen

Na zijn arrestatie kwam Louis eerst terecht in kamp Haaren, een kamp van de Duitse *Sicherheitsdienst* in Noord-Brabant. De officiële naam was *Polizeigefängnis und Untersuchungs Gefängnis Haaren*. In Haaren werd onderscheid gemaakt tussen twee groepen: een groep die vastzat voor nader onderzoek, *Untersuchung*, en een groep die vastzat voor *Grenzübertritt*, grensovertreding. Dat waren Engelandvaarders, piloten, Joden, hun helpers, geheim agenten en smokkelaars, waaronder jonge vrouwen die baby's naar het zuiden probeerden te smokkelen. Louis zat vast voor *Grenzübertritt*.

Op 3 januari 1944 werd Louis overgeplaatst naar de *Polizeigefängnis* in Scheveningen, beter bekend als het Oranjehotel. Hij zat daar in cel 500. Vanuit het Oranjehotel wist hij zijn zus Louise vier briefjes te schrijven. Deze briefjes zijn niet bewaard gebleven, maar mogelijk vertelde Louis hierin over de omstandigheden van zijn arrestatie. Zijn zus verklaarde na de oorlog namelijk, in de woorden van een notulist, "dat onder het groepje reizigers op het station een verrader bij was, die met haar broer mee reisde naar Rotterdam. In Rott. was er een 2e verrader die haar broer vergezelde naar Breda en aldaar stond een 3e verrader te wachten met een auto, die haar broer bracht naar Galder, bij Breda, naar een villa waar de S.D. zetelde." Straks meer over deze verraders.

Louis bracht vijf maanden door in het Oranjehotel, tot in juni 1944. Op 6 juni 1944 ('D-Day') landden tienduizenden geallieerde soldaten op de Franse kust. De Duitsers raakten in paniek. De Duitse *Leiter* van het Oranjehotel kreeg de opdracht om de 1300 gevangenen over te brengen naar concentratiekamp Vught, in de buurt van 's-Hertogenbosch – de officiële naam was *Konzentrationslager Herzogenbusch*.

Louis werd vermoedelijk echter eerst, op 10 juni 1944, overgebracht naar Kamp Amersfoort – officieel *Erweitertes Polizeigefängnis* Amersfoort – en pas op 10 juli naar Kamp Vught. In Vught

Dat waren Engelandvaarders, piloten, Joden, hun helpers, geheim agenten en smokkelaars, waaronder jonge vrouwen die baby's naar het zuiden probeerden te smokkelen.

werd hij meteen opgesloten in het gevangenis-complex 'de bunker', want op zijn gevangenenkaart uit Vught staat getypt: 'Bunker 10 Juli 1944'. Het was een half jaar na het beruchte Bunkerdrama in Vught, waarbij zes vrouwen omkwamen.

Op maandagavond 4 september 1944 zei premier Gerbrandy in een radiotoespraak vanuit Londen dat de geallieerden de grens met Nederland waren overgestoken. "Het uur der bevrijding heeft geslagen", zei hij letterlijk. Een paar uur later meldde de BBC dat Breda was bevrijd. Radio Oranje nam de berichten gretig over. Dit was het begin van 'Dolle Dinsdag', dinsdag 5 september 1944, de dag waarop Nederland overspoeld werd door een bevrijdingsroes. De Duitsers raakten opnieuw in paniek. Ze ontruimden de Nederlandse concentratiekampen en deporteerden de gevangenen naar kampen in Midden- en Oost-Europa. Louis was een van hen.

Sachsenhausen en Neuengamme

In de nacht na Dolle Dinsdag, op 6 september 1944, werd Louis met ruim 2.800 mannen en meer dan 650 vrouwen op een trein naar het oosten gezet. In elke wagon waren tachtig mensen gepropt. Het waren goederenwagens. "Een beestenwagen", schreef verzetsstrijder Jan Nauta, die net als Louis op het Erasmiaans Gymnasium had gezeten. Hij zat op hetzelfde transport.

De vrouwen en de mannen zaten in aparte treinstellen. In de buurt van Berlijn werden de vrouwenwagens losgekoppeld.

De mannen hoorden de vrouwen in de achtergebleven wagons zingen, zo herinnerde zich de componist en musicoloog Marius Hendrikus Flothuis:

Ik wil alleen één feit in herinnering brengen, dat zich onuitwisbaar in mijn geheugen heeft gegrift (...).

Drie nachten en twee dagen reden we in veewagens door Duitsland, niemand wist waarheen we gingen en hoe lang het transport zou duren. We zaten met tachtig man in één wagen (en waren, naar mij later bleek, nog bevoorrecht: Joodse gevangenen werden bij soortgelijke transporten met 120 man in één wagen geperst).

Op de ochtend van de derde dag werd een deel van de trein afgekoppeld: de vrouwen gingen naar Ravensbrück, de mannen naar Oranienburg. Op dat ogenblik zei ik tegen mijn uitgeputte en moedeloze kameraden: "Horen jullie dat? De vrouwen zingen!"

Het gaf me een geweldige schok. Ik dacht: als mensen onder deze omstandigheden nog kunnen zingen, dan leeft er een kracht in hen die sterker is dan het kwaad dat hen bedreigt.

Voorwoord van Marius Flothuis bij 'Hoor de vrouwen zingen, liederen uit Vught en Ravensbrück' (1987)

De vrouwenwagons reden naar concentratiekamp Ravensbrück, de mannen werden naar concentratiekamp Sachsenhausen gebracht. Dit kamp lag in de stad Oranienburg, op 35 kilometer afstand van Berlijn.

Het transport had drie dagen en nachten geduurd. Er waren geen sanitaire voorzieningen in de wagons. De dorst was het ergst. "Door grote dorst was eten vrijwel onmogelijk, zodat velen met brood in Oranienburg aankwamen," schreef Jan Nauta in *Het Erasmiaans Gymnasium in de Tweede Wereldoorlog* (2003). De omstandigheden in Sachsenhausen waren

afschuwelijk. Dagelijks werden gevangenen opgehangen of doodgeschoten. In het kamp hebben zo'n 200.000 mensen gevangen gezeten. Meer dan 30.000 gevangenen hebben Sachsenhausen niet overleefd.

Na een maand in Sachsenhausen werd Louis samen met zo'n 360 andere Nederlandse gevangenen overgebracht naar concentratiekamp Neuengamme. Ook daar waren de omstandigheden zeer slecht. Het was koud en de gevangenen hadden nauwelijks kleding. Ook kregen ze maar heel weinig te eten: 's morgens een dunne snee brood en 's middags een liter soep van koolrapen en soms aardappelen, met de schil en klonten aarde er nog bij. Gevangenen sliepen in houten barakken met stapelbedden van driehoog. In elke krib, 65 centimeter breed, geschikt voor één persoon, lagen drie mensen. Velen hadden diarree door het drinken van besmet water. Soms lagen gevangenen in hun eigen vuil. Overdag moesten ze dwangarbeid verrichten buiten het hoofdkamp, in buitenkampen (*Aussenlagers*) of in oorlogsfabrieken.

Drie maanden na aankomst in Neuengamme, op 19 januari 1945, stierf Louis, waarschijnlijk aan uitputting en dysenterie. De overlijdensakte van kamp Neuengamme spreekt van enterocolitis, een ontsteking van de dunne en dikke darm. De necrologie van zijn zus Louise geeft enkele details:

Den 19. October 1944 in het concentratiekamp Neuengamme aangekomen, werd Prof. Hofmann, hoewel reeds zeer verzwakt, toch uitgezocht voor een werkgroep, een zg. "Aussenkommando", welke groep dagelijks naar Hamburg vertrok, om er puin te ruimen en tankvallen te graven. Hij raakte daar spoedig verwond en bij den geringen lichamelijken weerstand werd die verwonding snel een uitgebreide onderbeenontsteking, zoodat hij in het "hospitaal" moest worden opgenomen. Zijn genezing vlotte echter niet, gezien de hevige koude en de zeer slechte kleding.

Kort na Kerstmis kreeg Prof. Hofmann de zoo gevreesde dysenterie, waartegen de artsen machteloos waren. Ondanks zijn ziekte werd Prof. Hofmann echter toch uit het “hospitaal” verwijderd en moest hij terugkeren naar zijn barak, waar hij den 19. Januari 1945 overleed. Zijn stoffelijk overschot werd veracht en de asch verstrooid. Hij is heengegaan als slachtoffer van een tot moordlust vervallen bende. Een groote taak wachtte hem nog; zij blijft onvervuld. Moge hem den vrede worden gegeven.”

Louise Hofmann, ‘Necrologie van prof.dr. L.C. Hofmann’. NIOD, archief 250k, inventaris 1151.

Verrader kreeg gratie

Wat was er fout gegaan bij de vlucht van Louis? Door wie was hij verraden? Je zou verwachten dat dit nooit meer te achterhalen valt. Maar Louis vertelde in concentratiekamp Sachsenhausen aan een zekere A. Groeneveld wat hem was overkomen bij de Belgische grens.

Get. [getuige] A. Groeneveld heeft in Sachsenhausen Prof. Hofmann ontmoet en van hem vernomen, hoe het transport door de zogenaamde sluis naar België in zijn werk was gegaan.

Fragment uit krantenartikel ‘Handlanger van de Duitschers voor het Bijz. Gerechtshof’ in *Trouw*, 11 november 1946 (via Delpher).

Het blijkt te gaan om verzetsstrijder Arie Leendert Groeneveld, klerk bij de gemeente Rotterdam. Arie overleefde Sachsenhausen. In 1946 getuigde hij bij het Bijzonder Gerechtshof tegen een man die terechtstond voor het verraden en arresteren van vele onderduikers en Engelandvaarders. Een van hen was prof.dr. L.C. Hofmann.

De verdachte – die veroordeeld zou worden voor zijn daden – was C.J.A.M. Vermeeren, roepnaam Kees, schuilnaam ‘Loos’. Deze Cornelis Vermeeren “had vóór de oorlog een tijdje bij de Haagse politie gewerkt. Hij was daar ontslagen wegens

wangedrag. Vervolgens was hij journalist geweest. Eind 1940 was hij in dienst getreden bij de *Ortskommandant* te Hilversum; eind 1942 trad hij in dienst bij de *Abwehrstelle Niederlanden*, later *Sonderstab Oberkommando Wehrmacht* geheten,” zo staat het in *De Schakel*, kwartaaluitgave van de Stichting Genootschap Engelandvaarders.

In een krantenartikel uit 1946 in *Trouw* staat een verslag van de rechtszaak. Hieruit valt de arrestatie van Louis deels te reconstrueren. Volgens de verdachte, Kees Vermeeren, werden Louis en een andere man, “dr. J. Sanders uit Rotterdam” (de Joodse huisarts Jacob Sanders uit Pijnacker, voor wie Louis valse papieren zou hebben geregeld) tot Breda begeleid door een zekere Rouwendal, lid van de *Sicherheitsdienst* (de Duitse inlichtingendienst). In Breda zou een zekere Ouwerkerk de begeleiding overnemen, maar Vermeeren had “zich ingedrongen in deze zaak en heeft hij van Rouwendaal de heren Sanders en Hofmann overgenomen”, aldus het artikel. Vermeeren zei dat Louis en Jacob “volgens zijn informatie in Duitschen dienst naar Zwitserland moesten met behulp van de Belgische illegaliteit”.

Vermeeren bracht het tweetal naar de Belgische grens, om precies te zijn “een huisje te Strijbeek”. Daar werden Louis en dokter Sanders gecontroleerd door de Duitse sergeant Boden. Ook deze sergeant was aanwezig bij de rechtszaak, als getuige. Hij vertelde dat mensen die “geen bezwarende papieren bij zich hadden of verder niets verdachts hadden gedaan, hun gang konden gaan”, aldus het artikel in *Trouw*.

Deze Cornelis Vermeeren had vóór de oorlog een tijdje bij de Haagse politie gewerkt. Hij was daar ontslagen wegens wangedrag. Vervolgens was hij journalist geweest.

Zo konden vele 'line-crossers' in België komen. De sergeant vond bij Louis en dr. Sanders "geen materiaal". Hij had de zaak daarom "losgelaten". Toch heeft de *Sicherheitsdienst* de mannen vervolgens gearresteerd. Vermeeren bevestigde dat hij bij de arrestatie van Louis aanwezig was geweest, maar stelde dat hij misbruikt was door de Duitsers, aldus het krantenbericht.

Vermeeren werd na de oorlog verantwoordelijk gehouden voor vele arrestaties. In meerdere processen werd hij voor verschillende wandaden ter dood veroordeeld. In hoger beroep veroordeelde de Bijzondere Raad voor Cassatie hem tot levenslange gevangenisstraf. In een ander hoger beroep kreeg hij vijftien jaar gevangenisstraf. In 1959 werden de gezamenlijke gevangenisstraffen bij Koninklijk Besluit omgezet in één gevangenisstraf van 24 jaar met aftrek. Nog geen twee jaar later, in 1961, werd C.J.A.M. Vermeeren uit de gevangenis ontslagen.

Herinnering

Na afloop van de bezetting verschenen in diverse kranten in memoriams voor Louis, altijd onder zijn officiële naam Ludwig Christoph Hofmann.

Louis staat op de Erelijst van Gevallenen 1940-1945, op het Digitaal Monument van de Vriendenkring Neuengamme en op het

Digitaal Monument van het Oranjehotel. In het lustrumnummer uit 1969 van het orgaan van de Vereeniging van Vrouwelijke Studenten in Leiden staat een samenraapsel van advertenties, van Costuumhuis Erato ("Feestartikelen") tot De Anjelier ("Bruidsboeketten, Corsages"). Hiertussen ook een advertentie van repetitor L.C. Hofmann. Louis was toen al bijna 19 jaar dood. Veel VVSL-leden zullen zich hem herinnerd hebben – maar hoe?

Op het Erasmiaans Gymnasium, Louis' oude school, wordt zijn naam elk jaar genoemd bij de Erasmiaanse Dodenherdenking.

Berend ten Brink, in schooljaar 2020-2021 zesdeklasser van het Erasmiaans Gymnasium in Rotterdam, onderzocht voor zijn profielwerkstuk het leven van Erasmiaan Ludwig Christoph 'Louis' Hofmann. Dit deed hij in het kader van het project Erasmiaanse Namen, een initiatief van Stichting Sanderling. Anne Schram Ouweeneel van Stichting Sanderling deed in 2023 en 2024 uitgebreid aanvullend onderzoek.

Anne Schram Ouweeneel

Een lijst met geraadpleegde bronnen is op aanvraag beschikbaar via anne@schramouweeneel.nl.

AGENDA HERDENKINGEN EN ACTIVITEITEN

11 juni 2025	Herdenking Kamp Schoorl
28 juni 2025	Bestuursvergadering
1 juli 2025	Lancering vernieuwde website
10 augustus 2025	herdenking Meensel-Kiezegem
27 september 2025	Herdenking Porta-Westfalica
2 oktober 2025	Herdenking razzia Putten
11 oktober 2025	Tocht van Vrees en Hoop Kamp Amersfoort
17-18 oktober 2025	Reis Neuengamme (Stichting Oktober 44)
5 november 2025	Lezing door Vriendenkring over Neuengamme in Haulerwijk
16 november 2025	Volkstrauertag; bestuur gaat naar herdenking Ladelund
21-23 november 2025	AIN in Neuengamme
29 november 2025	Vriendendag
13 december 2025	Bestuursvergadering

Presentatie van de drukplaten van de posters die opgeplakt gaan worden in het kader van Ort der Verbundenheit (mei 2025)

BOEKBESPREKING

auteur Henk Vlieger

Cees Banning | Jules Schelvis, getuige van Sobibor. De man die negen kampen overleefde

Uitgeverij Verbum 2025 ISBN: 9789493028852 Verschenen april 2025

Prijs € 29,50

Jaarlijks organiseert de Stichting Sobibor een verdiepingsreis naar de voormalige doorgangsetto's en vernietigingskampen van *Aktion Reinhard*. De reis bevat excursies naar Belzec, Sobibor, Treblinka, Trawniki en Majdanek en de voormalige Joodse shtetls Izbica, Wlodawa en Piaski. Bijna drie jaar geleden ondernam ik samen met een aantal collega's deze reis naar het oosten van Polen.

Tijdens deze reis leerde ik veel over de vier vernietigingskampen aldaar en de wijze waarop de nazi's in het *Generaal-Gouvernement* zich van hun meest barbaarse kant lieten zien. Doel was om de Polen te verdrijven en te vervangen door Volksduitsers. Maar dit gebied kennen we vooral door de vier vernietigingskampen Belzec, Sobibor, Treblinka en Majdanek, waar naast Roma, Sinti, krijgsgevangenen Russen en Polen, vooral Joden werden vermoord, naar schatting drie miljoen.

Na de oorlog bleek na een aantal jaren dat de meeste Nederlanders inmiddels kennis hadden genomen van concentratiekampen in Duitsland. Vooral Auschwitz, Buchenwald, Bergen-Belsen, Theresienstadt, Mauthausen en Dachau kregen bekendheid. Maar dat gold veel minder voor die vier kampen in Oost-Polen. Historicus Timothy Snyder legt in zijn boek *Bloedlanden* (2010) uit dat dit ook logisch was. De kans dat je overleefde in deze vernietigingskampen, was zeer klein. Maar zelfs in een uitermate moorddadig kamp zoals Auschwitz had je nog een kans, hoewel zeer gering, dat je het zou kunnen overleven wanneer je geselecteerd werd voor werk-

zaamheden. Werd je als Jood getransporteerd naar bijvoorbeeld Sobibor, dan was de kans op overleven en terugkeer vrijwel nihil, zo is bij de *Tekens in Westerbork* te lezen: 'Sobibor (34.313 gedeporteerd, 34.295 vermoord), Bergen-Belsen (3.751 gedeporteerd, meer dan 1.700 vermoord), Theresienstadt (4.870 gedeporteerd, meer dan 175 vermoord) en Auschwitz-Birkenau (60.330 gedeporteerd, meer dan 56.500 vermoord).'¹

Jules Schelvis (1921-2016) was een Joodse drukker uit Amsterdam, die een van de achttien Nederlandse Joden was die Sobibor overleefde. Pas na een interview met hem in *Het Vrije Volk* in 1970 begon hij te vertellen over wat hij had meegemaakt. Hij ging op onderzoek uit naar de feiten van het kamp en schreef er een boek over. Zijn onderzoekskennis gebruikte hij later weer als *Nebenkläger* (mede-aanklager) in de processen in Duitsland tegen de nazi's. Veel was en is al bekend over Schelvis, maar Cees Banning (docent economie en freelancejournalist) besluit in 2021 na een gemaakte studiereis van de Stichting Sobibor een biografie over hem te schrijven. Over dat boek gaat deze boekbespreking.

Het boek heeft zes hoofdstukken. Het verhaal begint in 1970, wanneer Rien Robijns, journalist bij *Het Vrije Volk*, de toen 49-jarige Jules Schelvis benadert voor een interview. Dit vraaggesprek leidt tot een verandering in het gedrag van Schelvis. Waar hij na de oorlog vooral eerst zweeg over hetgeen hij meegemaakt had, besluit hij na 25 jaar zijn verhaal te vertellen. Na de oorlog was Schelvis veel over concentratiekampen gaan lezen en maakte hij 'bedevaarten naar de plaatsen waar de kampen hadden bestaan'. Na het interview in *Het Vrije Volk* greep Schelvis iedere gelegenheid aan om te vertellen van zijn kampervaringen.

Auteur Banning volgt Schelvis nauwgezet in het eerste deel van het boek, waarin hij noteert hoe Schelvis in 1981 een boekje over zijn schoonmoeder, Greta Borzykowski, schrijft om te voorkomen dat zij in de anonimiteit verdwijnt: 'Greta Borzykowski was actief in de groep van

Walter Süskind. Süskind was een Joodse Duitser van deels Nederlandse afkomst die als medewerker van de Hollandse Schouwburg ongeveer 600 Joodse kinderen aan de Jodenvervolgving heeft helpen ontsnappen.'

Hoewel er in 1965 en 1966 al een groot proces was geweest in Hagen tegen de beulen van Sobibor, leidde dat niet tot meer bekendheid van het kamp. Wanneer er in 1982 een herzieningsproces komt, willen Schelvis en journaliste Dunya Breur dat Nederlandse media verslag doen van dat proces, zodat men ook in Nederland weet krijgt van dit kamp. Maar 'niemand kwam naar Hagen. Toen zijn we het zelf maar gaan schrijven'. Op VHS-compact maakten Schelvis en Breur filmopnames van overlevenden. Dit schoolvoorbeeld van *oral history* maakte indruk. 'Ik doe het niet voor mijn hobby, maar dit is waarschijnlijk het laatste Sobibor-proces. Het is een unieke kans om overlevende getuigen te ontmoeten', zei Schelvis in 1993 in *Vrij Nederland*. Schelvis was zo gegrepen door de geschiedenis van Sobibor, dat hij getuigen uit de hele wereld opspoorde om hun verklaringen te documenteren.

Daarin ligt dan ook de kracht en waarde van het verhaal over het leven van Jules Schelvis. Het is een verhaal dat de moeite waard is om te blijven vertellen. Het verhaal dat trouwens nauwgezet na te lezen valt in een aantal boeken en publicaties van Schelvis, waarbij ik hier de boeken *Binnen de poorten* (1982), *Sobibor, een vernietigingskamp in Polen* (1988) en de projecten *Er reed een trein naar Sobibor* (2012) en *De Sobibor Tapes* (2021) wil noemen.

Het boeiendste gedeelte van dit boek begint voor mij bij hoofdstuk 3, waar Banning duidelijk maakt dat het sociaaldemocratisch milieu waarin Schelvis opgroeit van groot belang is. Het Jood-zijn daarentegen is voor Schelvis ondergeschikt aan de praktijk van het dagelijks leven. Hij heeft een heel gedreven sociale, maar ook praktische instelling die kenmerkend is voor hem. Vanaf dit hoofdstuk volgen we Schelvis en komen we met hem terecht in de oorlog,

waarbij hij vanwege zijn Joods-zijn op transport wordt gezet en terecht komt in de kampen Sobibor, Dorohucz, Alter Flugplatz (bij Lublin), Radom, Szkolna, Vaihingen an der Enz en Unterriexingen. Die kampervaringen worden nauwgezet beschreven, waarbij Banning, met bronvermelding, heel dicht blijft bij de eigen ervaringen en observaties van Schelvis, door gebruik te maken van zijn teksten van *Binnen de Poorten* (1982).

In de laatste pagina's van het boek lezen we hoe het komt dat Schelvis al die kampen heeft overleefd: 'In de kampen maakte hij vaak de juiste beslissingen. Hij had geluk. Hij was een overlever. Hij bezat, wat Elie Aron Cohen omschreef, als de *concentratiekampmentaliteit*, waarin alles draaide om het pure overleven in een vijandige omgeving, om het bemachtigen van voedsel en kleding, om het vinden van een plek waar de beulen je met rust lieten.'²

Hier zie ik een duidelijke overeenkomst over hetgeen wij als Vriendenkring Neuengamme gehoord hebben van familie en overlevenden. Ik denk hierbij in het bijzonder aan Wim Aloserij, die in het boek *De Laatste Getuige* (2018) op eenzelfde manier wordt getekend als Jules Schelvis in dit boek wordt beschreven.

Cees Banning heeft een mooie biografie geschreven over een man over wie we uit andere bronnen al best wel wat weten. De meerwaarde van dit boek is dat Banning deze bronnen samenvoegt in een allesomvattend verhaal, zodat je als lezer een goed inhoudelijk beeld krijgt van vernietigingskamp Sobibor en van het leven van een van de overlevenden van dat kamp, Jules Schelvis. Het boek ondersteunt op deze manier de missie van Schelvis: de herinneringen aan de nazi-gruweldaden levend houden.

Henk Vlieger

1 Cees Banning - Jules Schelvis, getuige van Sobibor, 2025, p.79

2 Cees Banning - Jules Schelvis, getuige van Sobibor, 2025, p.379

4 MEI HERDENKING

EREVELD OHLSDORF - HAMBURG

Toespraak Henk Vlieger

Dames en heren,

Vandaag staan we stil. Stil bij de mensen die hier begraven liggen. Stil bij de stilte van hun levens, abrupt afgebroken door oorlog, onderdrukking, vervolging. Stil bij de Nederlanders die hier, ver van huis, hun laatste rustplaats vonden, omdat ze geloofden in vrijheid, in rechtvaardigheid of simpelweg omdat ze slachtoffer waren van een systeem dat deze waarden vertrapte.

Hier, op deze bijzondere plek in Hamburg, zijn hun namen in steen gebeiteld. Maar vandaag willen wij hun namen levend houden. Niet alleen door ze te noemen, maar door te begrijpen waaróm ze stierven, en waarvóór ze stonden.

We herdenken, ieder jaar opnieuw, niet uit gewoonte, maar uit noodzaak. Want herdenken is niet alleen terugkijken. Het is ook vooruitkijken. Wat begon als een moment van rouw, is een baken van moreel besef geworden. Herdenken is kiezen. Kiezen voor menselijkheid, voor democratie, voor vrijheid, elke dag opnieuw.

En vandaag, in 2025, is dat misschien wel urgenter dan het in jaren is geweest. We leven in een tijd waarin de tegenstelling tussen democratieën en autocratieën weer groeit. Waar vrijheid van meningsuiting, rechtsstaat en mensenrechten in steeds meer landen onder druk staan.

Henk Vlieger tijdens de 4 meiherdenking, Ohlsdorf

Waar desinformatie wordt ingezet als wapen. Waar leiders hun macht verstevigen door angst te zaaien en tegenstellingen te voeden.

Wat ooit klonk als lessen uit een donker verleden, voelt opnieuw actueel. De mannen en vrouwen die hier begraven liggen, maakten de prijs van dictatuur aan den lijve mee. Sommigen kozen actief voor verzet.

*Democratie is niet onvermijdelijk.
Autoritarisme is geen historisch ongeluk.
Beide zijn keuzes.*

Anderen werden zonder keuze het slachtoffer. Maar allemaal herinneren ze ons eraan: vrijheid is nooit vanzelfsprekend. En vrede is geen gegeven.

Daarom hebben wij, in een vrije samenleving, een taak. Een verantwoordelijkheid. Om te blijven spreken. Om vragen te blijven stellen. Om ons te blijven verzetten tegen onverschilligheid, onrecht en uitsluiting. Om onze democratische waarden niet alleen te koesteren, maar ook te verdedigen, als het moet met woorden, als het moet met daden, en altijd met moed.

Wat ons beschermt, is waakzaamheid. Is solidariteit. Is het lef om de waarden van vrijheid, gelijkheid en rechtvaardigheid niet alleen op papier te zetten, maar ook in praktijk te brengen – in hoe we leven, hoe we stemmen, hoe we met elkaar omgaan.

De Amerikaanse historica Anne Applebaum verwoordt dat treffend wanneer ze zegt: 'Democratie is niet onvermijdelijk. Autoritarisme is geen historisch ongeluk. Beide zijn keuzes.' Laten we dus blijven kiezen, voor democratie. Voor vrijheid. Voor menselijkheid.

Vandaag herdenken we. Maar morgen gaan we verder – hopelijk met hernieuwd besef van wat op het spel staat. Voor onszelf. Voor de generaties na ons. En als eerbetoon aan hen, die hier liggen, die hun leven gaven, opdat wij in vrijheid kunnen spreken.

Dank u wel.

Het Neuengamme Magazine verschijnt tweemaal per jaar. Het richt zich tot iedereen die zich bij de gebeurtenissen in het concentratiekamp Neuengamme of de nasleep ervan betrokken voelt.

Het Magazine bevat in de eerste plaats informatie van het bestuur van de Stichting Vriendenkring Neuengamme. Daarnaast staat het iedereen vrij om een bijdrage te leveren aan het Magazine. Artikelen kunnen informierend en/of opiniërend zijn of kunnen persoonlijke ervaringen bevatten. Ook oproepen voor informatie kunnen worden geplaatst. Overleg met de redactie hierover is natuurlijk altijd mogelijk. De redactie behoudt zich het recht voor om kleine wijzigingen in de tekst van de ingezonden artikelen aan te brengen. Wijzigingen van enige omvang of inhoud zullen, indien deze naar het oordeel van de redactie noodzakelijk zijn, altijd in overleg met de auteur worden aangebracht.

Overname van artikelen of delen daarvan is toegestaan, mits voorzien van bronvermelding. Het Neuengamme Magazine wordt uitgegeven onder verantwoordelijkheid van de Stichting Vriendenkring Neuengamme. Voor gesigneerde bijdragen zijn de desbetreffende auteurs verantwoordelijk.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van foto's en teksten te achterhalen. Als u meent rechten te ontlenuen aan het gebruikte materiaal voor dit Magazine zonder dat daarvoor autorisatie is verleend, of u heeft opmerkingen over, of bezwaren tegen het gebruik van bepaalde teksten, namen, foto's, tekeningen of beeldmerken, wilt u dan contact opnemen met de redactie.

Artikelen dienen per brief of e-mail naar de redactie gezonden te worden. Tenzij anders vermeld berusten de rechten van het fotowerk bij de maker.

Verschijningsdatum volgende nummer:

Najaar 2025

Foto achterpagina:

Gezicht vanuit Neustadt op de Lübecker Bocht

(Foto Henk Vlieger)

Eenmaal

Eenmaal wil ik de dag beleven
Dat de vrijheid
Daalt over onze dreven

Eenmaal wil ik zien gebeuren
Een zonnige glimlach
Boven het eeuwen-diepe treuren

Eenmaal streef ik zacht
Koesterende liefde
Alvorens haat gedacht

Eenmaal brand' het licht
Over de ganse aard
Waarvoor duister is gezwicht

O, eenmaal slechts het leven
Te omarmen in dien zin
Zal vreugdevolle krachten geven!

(Gedicht uit de 'De Nieuwsbode: orgaan van de vrije pers' van 29 mei 1945, de verzetskrant, opgericht door Marten Tjebbe (1921-2008) en Jan Willem Mobach (1924-1944))